

Maart 2023-1

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Vrijheidsstrijders   **Wandelen in Zutphen**
Op stand begraven   **Begraafplaats als klaslokaal**

REDACTIONEEL / AANDACHT EN BETROKKENHEID

Vandalisme, het is een moeilijk onderwerp voor vrijwilligers en bezoekers van begraafplaatsen, en zeker voor beheerders. Zoek je publiciteit na een diefstal of niet? Hoe ga je ermee om? Aangifte doen lijkt het minste, camera's plaatsen is een veel ingrijpendere stap.

De Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen organiseerde er op 2 februari een webinar over. Bedoeling was dat ook twee personen van de Nationale Politie zouden vertellen hoe diefstal en vandalisme te voorkomen zijn, hoe je aangifte doet en hoe je de omgeving erbij betrekt. Jammer dat de twee politiemensen wegens hun werkdruk moesten afzeggen. Een politieagent uit Hellevoetsluis verzekerde me onlangs nog dat de lokale politie diefstal op begraafplaatsen hoog op de agenda heeft staan: 'We nemen het probleem heel serieus

en reageren alert'. Ik maakte zelf van dichtbij mee hoe op nieuwjaarsdag door zijn eenheid drie burgers wegens diefstal werden opgepakt na een bezoek aan begraafplaats Maria Rust – onschuldig, naar achteraf bleek: ze waren hun opgebrande waxinelichtjes aan het opruimen. De positieve kant van dit politionele misverstand was dat er iemand in de buurt van de begraafplaats is geweest die heeft opgelet en de politie heeft gebeld. Want dat betekent dat de begraafplaats leeft: er zijn waakzame mensen die aandacht hebben voor dit erfgoed en zich erbij betrokken voelen. Dat hoort ook bij ons streven: aandacht voor en betrokkenheid bij funerair erfgoed stimuleren. Laten we daar op school mee beginnen. Hoe dat kan, is in dit nummer te lezen...

Korrie Korevaart, hoofdredacteur

MENS & PLEK / ARTI PONSEN, AMATEURHISTORICA

De straten, stegen en huizen rond het Leidse Van der Werfpark hebben geen geheimen voor Arti Ponsen. Het park is er gekomen nadat er op 12 januari 1807 een kruitschip ontplofte dat afgemeerd lag in de gracht aan het Steenschuur. Er vielen ongeveer 160 doden en er waren minstens 2.000 gewonden. Een flink deel van de binnenstad werd in puin gelegd. Jarenlang verdiende Arti Ponsen haar brood met het opstellen van personeelsrapportages voor de Leidse universiteit. Boeiend, maar haar grote passie lag ergens anders. Ze begon met een onderzoek naar de geschiedenis van

haar huis uit 1612. Toen werd ze gegrepen door de slachtoffers van de buskruitramp: 'In het gemeentearchief kwam ik een namenlijst van de slachtoffers tegen. Ik ontdekte nog méér. Er is destijds een rechtszaak voorbereid om een schuldige aan te wijzen; die is niet doorgeslagen, maar de stukken zijn er nog. Ik kon de gebeurtenissen tot in detail reconstrueren mede dankzij getuigenverhoren en verklaringen van ooggetuigen.' Ze werd de (slaven)drijvende kracht achter het dikke herdenkingsboek dat in 2007 is verschenen met als titel *Het fataal evenement*. In een recente podcast vertelt ze met collega-onderzoekers over de beleving van de ramp door tijdgenoten (podcastluisteren.nl/pod/MakersRadio). Haar ultieme funeraire plek? Elk jaar herdenkt ze, om kwart over vier 's middags, de ramp bij de gedenksteen in de walkant van het Steenschuur: 'LIGPLAATS VAN HET KRUIJSCHIP GESPRONGEN 12 JANUARI 1807'. Dat doet ze in haar eentje maar ook weer niet helemaal: honderd meter verderop luidt dan de Lodewijkkerk – waarvan de toren gespaard bleef – haar klokken. Nee, 'Juffrouw Knal', zoals de mensen op het Leidse archief Arti Ponsen kennen, is nog lang niet klaar met die ramp...

Korrie Korevaart

Arti Ponsen op de plek die koning Lodewijk Napoleon in 1807 op het oog had voor een monument ter herdenking van de slachtoffers van de ramp (zie p. 32).

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 37 (2023) 1 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks (eindredacteur)
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bartho Hendriksen (voorzitter)
Elvire Vesseur (secretaris)
Arnold Visser (penningmeester)
Korrie Korevaart (lid)
Eward Timmerman (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor onze bijeenkomsten en excursies (met korting)? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulier (individueel) € 32,50 idem met partner/huisgenoot € 43,50 bedrijven / instellingen € 80 bibliotheken / archieven € 32,50

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

INHOUD

4 Anda Kerkhoven

Groningen houdt studente en verzetsstrijdster Anda Kerkhoven in ere. Ze werd in maart 1945 door de bezetter doodgeschoten bij het dorpje Glimmen en daarna tweemaal herbegraven.

12 Rotterdam Crooswijk

In Nederland zijn talloze buitenlandse vrijheidsstrijders begraven. In Rotterdam liggen de graven van twee Oekraïners. Hun verhaal sluit helaas aan bij de actualiteit anno 2023.

26 Leren op een begraafplaats

Wat valt er te leren op een kerkhof? Maurice Heemels houdt een pleidooi voor de waarde ervan voor het geschiedenisonderwijs. Goed voor de erfgoedbeschermers van morgen.

18 Funerair erfgoed

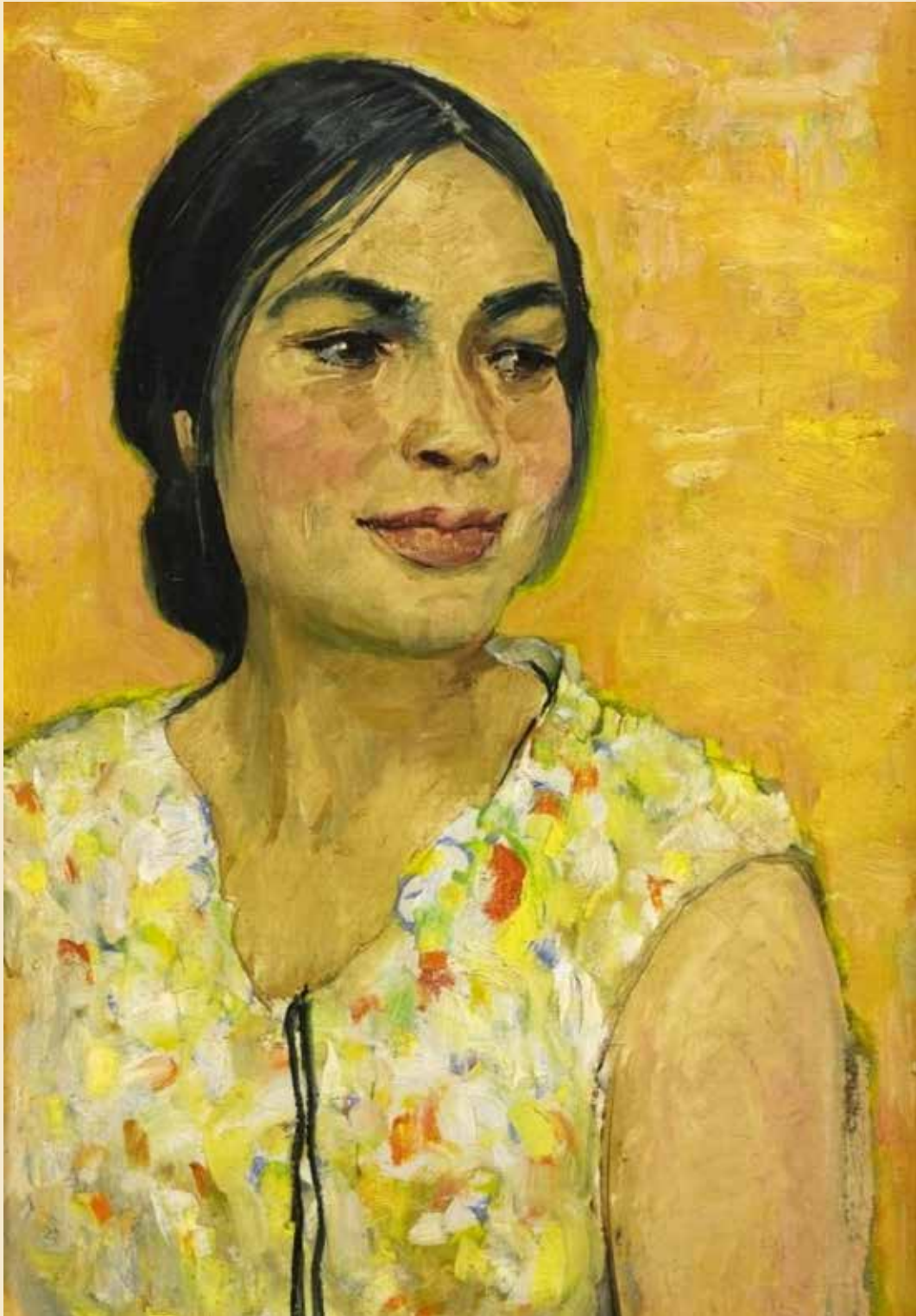
Kunsthistoricus René Dessing heeft een missie: het behoud van historische buitenplaatsen, landgoederen en kastelen. Hij laat zien dat funerair erfgoed daar ook bij hoort.

ALLES IN DIT NUMMER

- 2 Mens & plek: Arti Ponsen
- 4 De drie begraafplaatsen van Anda Kerkhoven
- 8 Funeraire wandeling: Gedenkpark Zutphen
- 12 Vrijheidsstrijders op Algemene Begraafplaats Crooswijk
- 16 Fotoreportage: Gedenkpark Zutphen
- 18 Begraafplaatsen bij landgoederen, kastelen en buitenplaatsen
- 22 Begraafplaatsen in Limburgs zoekstelsel AEZEL
- 24 Terebinthnieuws en Boeken
- 26 Leren op een begraafplaats
- 30 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 31 Uit het veld: Nicoline Zemering
- 32 Toen... in Leiden

Foto voorzijde: Lente op Gedenkpark Zutphen. Foto Bert Pierik

De drie begraafplaatsen van Kerkhoven **OVER DE NAGEDACHTENIS VAN EEN GRONINGSE STUDENTE EN VERZETSSTRIJDSTER**

Schilderij van Anda Kerkhoven door Johan Dijkstra, 1940. Collectie Groninger Museum

In maart 1945 werd de Groningse studente en verzetsstrijdster Anda Kerkhoven door de bezetter doodgeschoten nabij het dorpje Glimmen. Ze werd ter plekke begraven. Na de bevrijding kreeg ze een graf op de Noorderbegraafplaats in Groningen. In 1967 werd ze opnieuw herbegraven: het Ereveld in Loenen is haar laatste rustplaats. Hoewel dat onmiskenbaar een eervolle plek is, is het evengoed spijtig dat het Groningse graf niet meer bestaat.

Aan blijken van waardering voor Kerkhoven geen gebrek. In het universum cirkelt, tussen Mars en Jupiter, een planetoïde die naar de studente is vernoemd. Afgelopen jaar werd bekend dat een nieuw onderwijsgebouw van de Rijksuniversiteit Groningen het Anda Kerkhoven Centre gaat heten. In het Academiegebouw van de universiteit bevindt zich bovendien een gedenkraam waarop de studente staat afgebeeld naast Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke Nederlandse arts. En onlangs werd de nieuwe ontvangstruimte van het Groningse stadhuis geopend, de Anda Kerkhovenzaal.

Hier blijft het niet bij. In Groningen zijn er nog meer plaatsen die aan Kerkhoven herinneren: haar naam staat op een gedenkplaquette, eveneens in het Academiegebouw, tussen die van andere studenten van de universiteit die in de oorlog omkwamen; in de De Ranitzstraat, waar Kerkhoven een tijd woonde, ligt een Stolperstein (struikelsteen) en het Groninger Museum heeft meerdere portretten van Kerkhoven in zijn collectie, gemaakt door de kunstenaars Johan Dijkstra en Bas Galis – over wie later meer. Waarom zoveel eer voor deze vrouw?

Jeugd en studie

Anda Kerkhoven werd in 1919 geboren in Frankrijk, waar haar ouders op vakantie waren. Als telg uit een plantersfamilie groeide ze op in Nederlands-Indië. Na het behalen van haar middelbareschooldiploma studeerde ze enige tijd geneeskunde in Batavia. In 1938 vertrok ze echter naar Nederland om aan de Rijksuniversiteit Groningen haar studie te vervolgen. Zij koos voor deze universiteit, omdat het daar niet verplicht was om dierproeven te doen.

Vivisectie was ook een van de onderwerpen waarover Kerkhoven schreef in het Groningse studentenblad *Der Clercke Cronike*. In de bijdrage 'De morele waarde van de wetenschap en de plaats van de mens' meldde ze in hoofdletters: 'OOK DE VIVISECTIE MAG NIET!!' Tussen november 1938 en oktober 1939 schreef Kerkhoven zes essays voor het tijdschrift, die soms veel discussie uitlokten. Daarnaast was ze lid van de Sociaal-Democratische Studentenclub (SDSC), die ook afdelingen had in andere steden. De SDSC probeerde studenten te winnen voor het socialisme. Volgens historicus Peter Jan Knegtmans had de Groningse afdeling echter nooit meer dan twintig leden.

Tegelijkertijd was Kerkhoven actief in het meer traditionele studentenleven. Als lid van vrouwenstudentenvereniging Magna Pete kwam ze via tekenclub Die Linetreckers in aanraking met kunstenaar Johan Dijkstra, die daar

docent was. Kerkhoven was niet alleen leerling, maar ook model van de schilder van kunstenaarsvereniging De Ploeg. Dijkstra's portretten laten goed het donkere uiterlijk zien van Kerkhoven, die een niet-alledaagse verschijning moet zijn geweest in het Groningen van de jaren dertig. Later zou de kunstenaar ook het gedenkraam voor het Academiegebouw maken.

Na 1939 verschijnt Kerkhovens naam nog maar twee keer in *Der Clercke Cronike*: in september 1941 wordt gemeld dat de studente op 26 juni haar kandidaatsexamen Geneeskunde heeft behaald, in september 1947 dat 'Melisande T.M. Kerkhoven' op de gedenkplaat in het Academiegebouw zal worden vermeld als een van de universitaire slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

Stolpersteine in de De Ranitzstraat.

Verzet en sterven

Tijdens de oorlog was Kerkhoven koerier voor de zogenoemde Groep-De Groot, die distributiebonnen leverde aan onderduikers en persoonsbewijzen vervalste. Haar hospes op de De Ranitzstraat zou later in het socialistische tijdschrift *De Vlam* schrijven: 'Ze offerde geregeld de helft van haar eigen bonkaart en zette dit zelfs nog voort, nadat ze beschikken kon over illegaal verkregen bonkaarten.' In december 1944 werd Kerkhoven opgepakt.

In het Scholtenhuis op de Grote Markt, waar de Sicherheitsdienst (SD) was gevestigd, werd de verzetsstrijdster regelmatig ondervraagd. Ondanks martelingen gaf Kerkhoven geen informatie prijs. De (psychisch labiele) SD-ambtenaar Zacharias Sleijfer drong aan op haar executie. Op 19 maart 1945 kwam Kerkhoven, 25 jaar oud, in het Glimmens Quintusbos door een nekschot om het leven.

Waarom zoveel eer
voor deze vrouw?

De zon heeft politieke betekenis

Friese Wijnjeterp. Onder een foto van het graf schreef op 24 november 1928 het *Leeuwarder Nieuwsblad*: 'Zijn vrienden hebben uit vrijwillige bijdragen bovenstaand monument laten vervaardigen. Het stelt voor den gekluisterden mensch, die hoopvol opziet naar het lichten van een nieuwen dageraad.' De zon heeft dus een duidelijke politieke betekenis. Blauw was een overtuigd antimilitarist; datzelfde gold voor Galis, die secretaris was van de Groningse afdeling van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV). In een uitgebreid artikel in het *Tiende Jaarboek Anarchisme* (2003) schrijft Arie Hazekamp dat verschillende sprekers er bij de onthulling van het grafmonument de nadruk op legden 'dat de eerste taak was de huidige maatschappij te vernietigen voordat er iets nieuws kon worden opgebouwd.'

Op grond van Galis' profiel kan ook aan de zon op het graf van Anda Kerkhoven een politieke betekenis worden toegekend. Dat geldt des te meer omdat de twee geestverwanten waren, die elkaar kenden bovendien – niet voor niets maakte Galis een schilderij van Kerkhoven. De studente was een principieel pacifist. In reactie op het schrijven van een medestudent stelde zij in *Der Clercke Cronike* van 6 oktober 1939: 'Het heeft weinig zin om reclame voor het pacifisme te maken wanneer alles rust en vrede is. Maar ik begrijp wel, waar u heen wilt. In de staat van uw ideaal wil men geen mensen die logisch op hun standpunt blijven staan, maar mensen die met de wind meedraaien. In vreedstijd met een gebroken geweepte lopen, in oorlogstijd krijgsliezen zingen, dat wil de mode.'

Grafmonument voor Gerrit Boekhoven op de Noorderbegraafplaats.

Bas Galis

Kerkhoven werd aanvankelijk begraven op de plaats van executie. Drie maanden later zou ze een volwaardig graf krijgen op de Noorderbegraafplaats. Op deze plek verscheen een monument, ontworpen door de eerder genoemde Bas Galis. Het bestaat uit een rechthoekige zuil met een tekst die over meerdere zijden doorloopt, onder de afbeelding van een zon. Kerkhoven wordt geëerd als iemand die vanwege de strijd voor haar beginselen om het leven kwam. De betekenis van de zon is op het eerste oog minder duidelijk.

Een zon is echter ook te zien op Galis' grafmonument op de Noorderbegraafplaats voor Gerrit Boekhoven, net als Kerkhoven lid van Groep-De Groot. Op Boekhovens monument is een geboeide man te zien die naar de zon kijkt, met daaronder de tekst: 'Brijzelt het juk der tirannen.' Het beeld van de geketende mens komt ook voor op het verzetsmonument dat Galis maakte voor de Drentse plaats Coevorden.

Principieel pacifist

Het monument voor Boekhoven doet ook sterk denken aan het gedenkteken dat Galis al in de jaren twintig vervaardigde voor de anarchist Klaas Blauw, begraven in het

Ereveld en plaats van executie

Aan die mode deed Anda Kerkhoven niet mee. Omdat ze naar haar overtuigingen handelde, werd ze evenwel – net als vele militairen – slachtoffer van de oorlog. In 1967 werd haar lichaam overgebracht naar het Nationaal Ereveld in het Gelderse Loenen. Momenteel liggen daar bijna

Grafsteen op het Nationaal Ereveld in Loenen.

vierduizend oorlogsslachtoffers. Zoals alle overledenen ligt ook Kerkhoven onder een kleine, rechthoekige, liggende steen, voorzien van geboorte- en sterfdatum.

Veel later, in 2003, werd op de plaats van executie een gedenksteen geplaatst. De tekst op de steen luidt: 'Wij gedenken haar die het leven innig liefhad en respecteerde, Anda Kerkhoven 10 april 1919 - 19 maart 1945 / Op deze plaats door de vijand omgebracht.' Een toepasselijke tekst voor een vrouw die zich zo consequent tegen geweld keerde.

Nagedachtenis

Kerkhoven heeft een eervolle plek gekregen op het Nationaal Ereveld en de tekst op de gedenksteen in Glimmen doet recht aan haar nagedachtenis. Tegelijkertijd is het spijtig dat het graf op de Noorderbegraafplaats niet meer bestaat. Het monument aldaar was immers als geen ander verbonden met het leven van Kerkhoven.

Dat is op de eerste plaats zo vanwege de locatie van het graf: de stad Groningen, waar Kerkhoven studeerde en als verzetsstrijdster actief was. Op de tweede plaats vanwege de maker van het monument: Kerkhovens geestverwant Bas Galis, die zij persoonlijk kende en die haar portret-

Spijtig dat haar graf in Groningen niet meer bestaat

teerde. Op de derde plaats vanwege de tekst die de student voorstelt als strijder voor haar beginselen. En op de vierde plaats vanwege de beeltenis van de zon. Deze kan, zeker met het oog op het andere werk van Galis, staan voor de politieke overtuigingen van Kerkhoven.

Het graf verwijst, met andere woorden, op diverse manieren naar de academische, artistieke en politieke milieus waarin Kerkhoven zich in Groningen bewoog. Het getuigt niet alleen van de persoonlijke levensvisie van de studente, maar is ook – in veel sterkere mate dan in Loenen en Glimmen het geval is – verbonden met haar leven zelf. Hoezeer Kerkhoven ook nog wordt herinnerd en geëerd in Groningen, met het verdwijnen van het monument op de Noorderbegraafplaats is een voor de stad waardevolle plaats van betekenis verloren gegaan.

Wouter Schrover

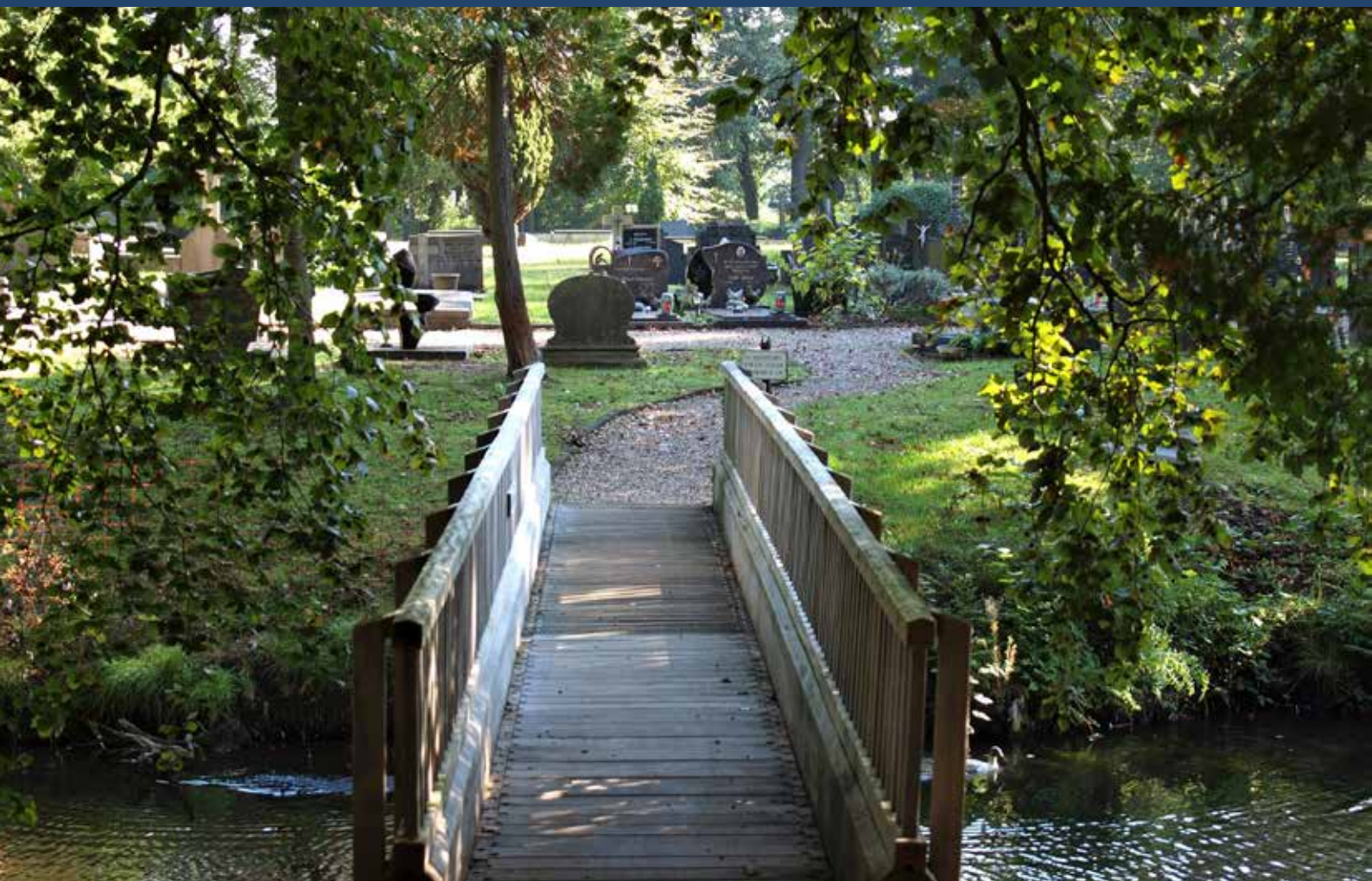
Gedenksteen in het Quintusbos, in Glimmen.

Funeraire wandeling

Bartho Hendriksen

‘HIJ ZAL INGAAN IN VREDE’

GEDENKPARK DE OUDE BEGRAAFPLAATS EN R.K. BEGRAAFPLAATS IN ZUTPHEN

Een houten brug verbindt het Gedenkpark met de R.K. Begraafplaats.

Jan David Zocher, telg uit een illustre geslacht van tuinarchitecten, ontwierp in 1829 de Algemene Begraafplaats in Engelse landschapsstijl aan de Warnsveldseweg in Zutphen. Grachten verdelen de begraafplaats in eilanden, nu drie. Bijna twee eeuwen later is de plek nog steeds een lust voor het oog.

De nieuwe begraafplaats bood destijds ruimte aan alle gezindten. Maar omdat de joodse burgers sinds 1797 al een eigen begraafplaats hadden, kwamen er in eerste instantie twee delen: het oostelijke eiland werd bestemd voor rooms-katholieken, het grote eiland voor de overwegend protestantse inwoners van Zutphen. Elk deel werd opgedeeld in vier klassen. De eerste klasse verving de graven in de kerk, de tweede en derde waren voor overledenen die vóór 1829 rond de kerk begraven zouden zijn en de vierde klasse was voor graven van de allerarmsten.

Houten poortgebouw

Een imposant houten poortgebouw (1) in neoclassicistische stijl geeft toegang tot het Gedenkpark. Rechts van de ingang is op de gevel te lezen: 'Hij zal ingaan / in vrede / Zij zullen rusten / op hunne slaapsteden / een iegelijk / die in zijne / oprechtheid / gewandeld heeft.' Op de collectebus in het gebouw staat: 'Gedenkt den prot. Armen.' Zocher liet de begraafplaats beplanten met bomen, zoals linden, beuken, paardenkastanjes, taxussen, eiken en atlasceders, die inmiddels uitgegroeid zijn tot eerbiedwaardige reuzen.

Ik heb afgesproken met beheerder Joop Jansen, die al jaren met veel plezier en passie bezoekers rondleidt over de beide begraafplaatsen. Hij kent als geen ander de verhalen over de mensen die hier begraven liggen.

Grafveld der Klasse I

Op weg naar het veld waar zich de graven der Klasse I bevinden, lopen we langs een rij nieuw uitgegeven graven, waarover straks meer. Op het ruim aangelegde hoofdveld staan we stil bij de grafstenen van vooraanstaande personen uit de Zutphense aristocratie. Bij elk graf heeft Joop

*Ga Zochers tuin binnen waar licht
Aandachtig mee beweegt met de seizoenen
En wandel langs de gebeitelde stenen
tastbare tekens van een voltooide tijd*

Ton Luijten, stadsdichter Zutphen, oktober 2009

een verhaal. Met de bezem die hij gebruikt als aanwijzestok, tikt hij op de deksel van de grafkelder van H.D. Mispelblom Beyer, een telg uit de bekende Zutphense familie van wijnhandelaren, wat een hol geluid doet klinken: een gietijzeren deksel bedekt het graf. 'Goedkoper en steviger dan een steen. Je vindt er meer op de begraafplaats', aldus Joop.

Even verder ligt een steen die de 'Ingang tot den grafkelder' van de familie Van Limburg Stirum (2) aangeeft. Boven de naam prijkt een adellijke rangkroon met zeven parels. Carel Everhard graaf van Limburg Stirum sneuvelde op 10 mei 1940 te Ginkel bij Ede. Te zijner ere zijn twee regels uit het Wilhelmus op de grafsteen gebeiteld: 'Standvastig is gebleven mijn hart in tegenspoed' (couplet 13) en 'Den vaderland getrouwe bleef ik tot in den dood' (couplet 1).

Nog meer Klasse I

We lopen het Grafveld der Klasse I op. Opvallend is het imposante grafmonument van A.K.P.F.R. van Hasselt (1839-1908), directeur van de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij, een van de voorlopers van de NS (3). Joop wijst me op het gevleugelde wiel op het monument. Het is het beeldmerk van de Romeinse god Mercurius (in Griekenland bekend als Hermes), de god van de reizigers. Vlak voor monument voor Van Hasselt staat de gedenksteen voor de Zutphense architect F.H. van Ettigen en zijn

vrouw (4). Van Ettiger speelde niet alleen een belangrijke rol bij de slechting, na 1874, van de eeuwenoude vestingwerken maar vooral ook bij de uitbouw van de 'Nieuwe Stad', een wijk in Zutphen. Aan de westelijke rand staat het bronzen borstbeeld van de vriendelijk ogende dokter Willem Mulder (1862-1922), een ontwerp van de Wageningse beeldhouwer August Falise (5).

Tot slot staan we stil bij de eenvoudige zerk op het graf van predikant-kunsthistoricus Allard Pierson (1831-1896) en zijn vrouw (6). Nadat hij zich had losgemaakt van de kerk, werd Pierson hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Het Allard Pierson, het erfgoedmuseum van deze universiteit, draagt met trots zijn naam.

Eerste en Tweede Uitbreiding

In 1932 besloot de gemeente de begraafplaats aan de oostzijde uit te breiden met een derde eiland. Als eerste werd het zuidelijke deel van de uitbreiding aangelegd, in 1941 werd het noordelijke deel in gebruik genomen. Het nieuwe eiland werd ontworpen volgens een strak geometrisch patroon: de graven liggen keurig langs verharde paden. Tussen het 'hoofdeiland' en de Uitbreiding op het 'westelijk eiland' werd een dam gelegd. Vanaf deze dam ontvouwt zich een fraai uitzicht op de Uitbreiding, in het bijzonder op het hoofdpad en een oorlogsmonument (7).

Dat herdenkt de slachtoffers die op de dagen 10-14 mei 1940 bij gevechten in Zutphen vielen, onder wie elf militairen. Na eerst voorlopig te zijn begraven, werden ze op 30 augustus 1941 herbegraven en werd op het definitieve graf een monument onthuld. Niet ver van dit monument staat een gedenksteen voor alle slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog, onder meer gevallen bij de aanval van de geallieerden op de IJsselbrug, op 14 oktober 1944. Er werd toen een woonwijk getroffen. Enkele van de doden, onder wie twee kinderen, zijn onbekend gebleven.

Bornhof

We lopen terug naar de velden van Klasse II. De graven zijn er soberder en de grafstenen eenvoudiger. We volgen het pad naar het veld dat op de kaart staat aangeduid als Bornhof (Klasse IV) (8). Borro was een kanunnik van de Walburgiskerk en schonk in 1320 zijn huis, Het Bornhof, voor de huisvesting van armen en behoeftigen onder de voorwaarde van een godvruchtig leven. Het huis hield eeuwenlang die functie. Na 1829 werden overleden bewo-

De eerste klasse verving de graven in de kerk

Grafveld der Klasse I, de locatie voor de Zutphense notabelen.

Een gietijzeren deksel bedekt het graf

ners ('proveniers') begraven op de nieuwe begraafplaats, niet op Veld IV, zoals in het reglement stond voorgeschreven, maar in het talud, zonder steen. Eén grote steen herdenkt de 'Overledenen van het Bornhof'.

We lopen naar de 'Twaalf Apostelen' (9), een groep van ooit twaalf beukenbomen. De bomen staan gegroepeerd rond het graf van Pieter Justus Swaving, 'Burgemeester tijdens den aanleg dezer begraafplaats'. We passeren het baarhuisje (10) in neoclassicistische stijl.

Sluiting en heropening

Rond 1950 raakte de begraafplaats vol. Na de opening van de nieuwe Oosterbegraafplaats werd de Algemene Begraafplaats in 1960 gesloten. Bijzettingen waren nog wel mogelijk. De katholieke begraafplaats bleef open tot 1969. Beide begraafplaatsen raakten in verval. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd de R.K. Begraafplaats door vrijwilligers opgeknapt en in 1999 heropend. Ook op de algemene begraafplaats werd het achterstallig onderhoud aangepakt en kon er weer op het Gedenkpark, zoals de begraafplaats nu eigentijds heet, worden begraven.

Oranje puntmuts

Op de schrale gronden van de begraafplaats groeien naast mooie plantjes ook bijzondere paddenstoelen, zoals de puntmutswasplaat (*Hygrocybe acutoconica*) met zijn uitgesproken geeloranje hoed. De schimmel gedijt op mos, dat weer groeit op steen of beton. Op enkele graven op de R.K. Begraafplaats wordt deze soort aangetroffen.

R.K. Begraafplaats

'In 1898 werd de dam die de toenmalige twee delen van de begraafplaats verbond, afgegraven', vertelt Joop. 'Maar in 2009 werden beide begraafplaatsen weer met elkaar verbonden door de houten brug waar we nu overheen wandelen.' We arriveren op de R.K. Begraafplaats. 'Na lang onderhandelen over een eigen begraafplaats', aldus Joop, 'werd in 1897 het katholieke deel omgevormd tot een zelfstandige begraafplaats, de R.K. Begraafplaats.' Er kwam een eigen entree vanaf de Warnsveldseweg. Deze werd gemarkeerd door een stenen poortgebouw (11) met wachtkamer en doodgraverswoning uit 1902 naar een ontwerp van de architect Ludewig uit Arnhem. Joop wijst op de christelijke symbolen op de gevel aan de achterzijde, zoals een duif, het alziend oog en de machtige sturende hand van God. Ze zijn om de cijfers van het bouwjaar, '19' en '02', geplaatst. Aan de rechterkant staan nog drie symbolen: een voet (symbool voor de navolging van Christus), vlammen (de Heilige Geest) en een hoorn (macht en overwinning).

Een kast beschermt het beeld op het graf van Mähler tegen de winter.

Priesters en nonnen

De begraafplaats maakt met zijn priester- en nonnengraven rond de calvarie en de vele kruizen een onmiskenbaar katholieke indruk. De eerste teraardebestelling op de zelfstandige R.K. Begraafplaats vond plaats op 15 november 1897. We lopen langs een graf dat in de Tweede Wereldoorlog dienst deed als opslagplaats voor de wapens van het verzet.

Zes gietijzeren platen met familiewapen bedekken de graven van de drie broers en drie zusters van de familie De Bellefroid (12; zie *Terebinth* 2014-4, p. 13). Het graf van Anton Friederich Franz Mähler (1811-1890) is voorzien van een beeld dat De Hoop (13) voorstelt. Het beeld wordt elke winter beschermd met een houten kastje.

Een muntje voor de armen

Ik neem afscheid van Joop en loop over de brug terug naar het houten poortgebouw. Zoicher had bij zijn ontwerp voor ogen de begraafplaats(en) ook te bestemmen als wandelpark. Dat is zeker gelukt. Ik laat een muntje vallen in het armenkastje van de 'prot. Armen'.

Praktische informatie

Gedenkpark De Oude Begraafplaats, Warnsveldseweg 105, 7204 BC Zutphen, gedenkparkenzutphen.nl, open van zonsopgang tot zonsondergang.
R.K. Begraafplaats, Warnsveldseweg 107, 7204 BC Zutphen, dagelijks open 8.00-20.00 uur. Aanmelden voor een rondleiding kan via joopjansen-rkbw@hotmail.com.

Vrijheidsstrijders op de Algemene Begraafplaats Crooswijk

MOISEI KARLITZKI EN YEVHEN KONOVALETS

Moisei Karlitzki en Yevhen Konovalets liggen beiden begraven op de gemeentelijke begraafplaats Crooswijk in Rotterdam. Behalve hun Oost-Europese afkomst lijken ze weinig met elkaar gemeen te hebben. Hoe verschillend ook, hun verhalen hebben een historische betekenis die verder strekt dan hun eigen persoon. En het zou zomaar kunnen dat ze elkaar in Rotterdam zijn tegengekomen.

Karlitzki was een anarchistische Jood die in 1918 het door revolutie en burgeroorlog verscheurde Rusland ontvluchtte. Hij belandde in Rotterdam, waar hij als straatfotograaf ging werken. Konovalts was een Oekraïense kolonel en kopstuk van de Oekraïense vrijheidsbeweging. Op 23 mei 1938 werd in Rotterdam een aanslag op hem gepleegd. In eigen land is hij nog altijd een symbool van een vrij Oekraïne, Karlitzki is daarentegen vrijwel vergeten.

Eucalyptusboom

Je zou het graf van Karlitzki ongemerkt voorbijlopen, ware het niet dat er een flinke eucalyptusboom op groeit. Op de bescheiden zerk staat slechts de tekst 'rust in vrede' met erboven een afbeelding van twee palmtakken, bijeengehouden door een lint. Het vroegste spoor naar Karlitzki bevindt zich in het Rotterdamse bevolkingsregister. Op zijn in 1918 aangemaakte akte staat in keurige letters geregistreerd dat hij op 1 januari 1888 in Drabowa in Rusland werd geboren. Vermoedelijk wordt Dąbrowa (Białostocka) bedoeld. Deze stad bevindt zich tegenwoordig in Polen, ongeveer zestig kilometer boven Białystok, vlak bij de Wit-Russische grens, maar behoorde destijds tot het Keizerrijk Rusland.

Forse man met groot hoofd

In een tijd dat nog slechts een enkeling beschikte over een foto toestel, kon Karlitzki al fotograferend zijn brood verdienen. Twaalf jaar lang vond hij een weldoener in dr. A.H.C. van Senus, apotheker en groothandelaar in fotoartikelen. Op internet is een door Karlitzki gemaakt kiekje te vinden van een groep kinderen op Koninginnedag, eind jaren dertig. Een van de kinderen is Dirk Korpershoek, die in dezelfde straat woonde als de Rus. Hij herinnert zich de fotograaf nog goed. Volgens hem was het een 'forse man met een groot hoofd met een grote uitstaande bos grijs haar. Hij droeg een bril en had een brede mond met grote tanden.' Gedurende de Tweede Wereldoorlog dook Karlitzki vanwege zijn joodse achtergrond onder. Volgens Korpershoek was de toch al achterdochtig ingestelde Rus in bezettingstijd erg bang. Hij bracht vele nachten door in het pakhuis naast het huis van de familie Korpershoek en één keer in hun kruipkelder. Met medeweten van het personeel verstopte hij zich ook op begraafplaats Crooswijk.

Kransen en kaarsen

Ondanks het gevaar dat hij liep, was Karlitzki actief in het verzet. Volgens een artikel in *Het Rotterdamsch Parool* van 27 december 1955 was hij leider van de onbekende ver-

Konovalts is een symbool van een vrij Oekraïne

zetsgroep 'Voetgangerstransport 1941-1945' en 'een der ijverigste verspreiders van het illegale Parool en het illegale Trouw'. Hij plaatste zelfgemaakte kransen bij de graven van Nederlandse soldaten die in de meidagen van 1940 waren gesneuveld. Ook liet hij hier regelmatig, eveneens zelfgemaakte, enorme kaarsen van bijenwas branden. Hij plaatste ze uit naam van koningin Wilhelmina. Zo stond in 1942 een 'W' met 'Voor mijn getrouwen' op het lint. Na de oorlog ging Karlitzki door met het branden van de twee meter hoge, vuistdikke kaarsen. In 1947 schonk hij de begraafplaats voldoende kaarsen om dit gebruik tien jaar voort te zetten. Op tweede kerstdag in 1955 brandden de kaarsen voor het laatst. Een deel van de overgebleven exemplaren werd geschonken aan paleis Soestdijk. 'Het is beter, dat de kaarsen mij overleven dan ik hèn!', zo citeerde een journalist de 'stille in zichzelfgekeerde oud-Rus en door zijn illegale vrienden op de handen gedragen man'.

Na 1955 wordt Karlitzki nog in enkele krantenartikelen genoemd, bijvoorbeeld in een stukje van *Het Vrije Volk* van 21 december 1962 over het afscheid van E. Dannijs, 43 jaar lang opzichter van begraafplaats Crooswijk. Karlitzki, een goede bekende van Dannijs, was aanwezig en bracht hem hulde. De naam van de Rus valt voor het laatst in *Het Vrije Volk* van 19 maart 1969 in een opsomming van overledenen: Moisei Karlitzki stierf in Rotterdam op 5 maart 1969 op 81-jarige leeftijd.

Harde knal

Op 23 mei 1938 werd het publiek op de Rotterdamse Coolsingel opgeschrikt door een harde knal. Een voorbijganger verklaarde dat hij zag hoe een pakje ontplofte in de handen van een man. Het lichaam werd door de lucht gesmeten en stortte zwaarghevend ter aarde. Een deel van een been kwam terecht voor de voeten van een getuige. Die pakte het op en legde het behoedzaam terug bij het lijk. Twee zwaargewonde passanten moesten naar het ziekenhuis worden afgevoerd. Op het stoffelijk overschot werd een Duits identiteitsbewijs gevonden met de naam Joseph Novak, maar al binnen enkele dagen kon de politie de ware identiteit vaststellen. Het slachtoffer was de 46-jarige Yevhen Konovalts, leider van de Organisatie van Oekraïense Nationalisten (OUN), die streefde naar een onafhankelijk Oekraïne.

Staatsvijand

Konovalts werd op 14 juni 1891 geboren in Zsjkiv, vlakbij Lviv. Zijn geboorteplaats behoorde toen bij Oostenrijk-Hongarije, tegenwoordig bij Oekraïne. Na afgestudeerd te zijn als jurist, diende Konovalts tijdens de Eerste Wereldoorlog als tweede luitenant in

Karlitzki was actief in het Rotterdamse verzet

Het graf van Moisei Karlitzki, waarop een eucalyptusboom groeit.

het Oostenrijks-Hongaarse leger. In 1915 werd hij door de Russen krijgsgevangen genomen. Hij kon echter ontsnappen en, samen met andere Oekraïense nationalistenvoerders, vocht hij in januari 1918 in Kiev tegen lokale communisten en Sovjettroepen. Konovalts was een van de beste officieren van Symon Petljura, de leider van de Oekraïense Volksrepubliek. Deze onafhankelijke staat werd in 1917 uitgeroepen, maar was in 1921 alweer van de landkaart verdwenen. Petljura werd in 1926 in Parijs vermoord uit wraak voor de door Oekraïners gepleegde pogroms, waarbij duizenden joden werden omgebracht.

In ballingschap

Na de ondergang van de Oekraïense natie verbleef Konovalts in ballingschap in onder meer Tsjechoslowakije en Duitsland. Van 1920 tot 1929 voerde hij de Oekraïense Militaire Organisatie (UVO) aan. In 1929 ging de OVU op in de Organisatie van Oekraïense Nationalisten

Hij verstopte zich
op begraafplaats Crooswijk

(OUN), waarover Konovalts eveneens de leiding kreeg. In de onafhankelijkheidsstrijd werden terroristische acties, zoals aanslagen op politieke tegenstanders, niet geschuwd. Op 23 mei 1938 ontmoette Konovalts in het Rotterdamse hotel Atlanta iemand die hij kende als sympathisant, maar die in werkelijkheid een Sovjetagent was. Van hem kreeg Konovalts een doosje bonbons waarin de tijdbom verstopt zat. Kort nadat de mannen afscheid van elkaar namen, ontplofte de bom op de Coolsingel. Het lukte de Nederlandse politie niet om de aanslagpleger op te sporen. Pas in 1994 bekende Pavel Soedoplatov zijn misdaad, die hij in opdracht van Stalin had gepleegd. Soedoplatov zou bij de Sovjet-inlichtingendiensten opklimmen tot luitenant-generaal. Hij was ook de opdrachtgever van de aanslag in 1940 op de in ongenade gevallen revolutionair Lev Trotski.

Slava Ukraini!

De begrafenis van Konovalts op het katholieke veld op Crooswijk vond plaats op 28 mei, in aanwezigheid van zijn echtgenote en enkele strijdmakkers. Een crucifix dat hij van zijn moeder had gekregen, werd met hem begraven. Bij het graf werd een krans gelegd van bloemen in de Oekraïense kleuren blauw en geel. Op het lint in dezelfde kleuren stonden twee letters: U.V. (Ukraiënsche

Nog steeds wordt het graf bezocht door Oekraïners

Volksrepubliek). Een dergelijk blauw-geel lint lag ook op het graf in de zomer van 2022, voorzien van de tekst 'Embassy of Ukraine'. Naast het graf, waarop in 1939 een zwart granieten kozakkenkruis werd geplaatst, zijn enkele jaren geleden twee Gelderse rozen geplant, waarvan de rode bessen de continuïteit van het Oekraïense volk symboliseren. Op de zerk staat de naam van Konovalets in cyrillisch schrift met daaronder het OUN-logo, een schild met een drietand met zwaard.

Een mededeling over Konovalets' dood in de officiële krant van de Oekraïense vrijheidsbeweging werd afgesloten met de ook nu nog gebezigde strijdkreet 'Slava Ukraini!'. Nog steeds wordt het graf van de kolonel bezocht door Oekraïners. Ondanks het fascistische karakter van de OUN en het feit dat de organisatie in de Tweede Wereldoorlog met de nazi's collaboreerde, staat in Oekraïne het heldendom van Konovalets niet ter discussie. Er

zijn straten naar hem vernoemd en er zijn plannen om hem en andere martelaren te herbegraven op een ereveld op de Łyczakowski-begraafplaats in Lviv.

Bloedlanden

De verhalen van Moisei Karlitzki en Yevhen Konovalets hangen nauw samen met de Europese twintigste-eeuwse geschiedenis. Beiden vluchtten uit de regio die door de Amerikaanse historicus Timothy Snyder aangeduid is als 'de bloedlanden', vanwege het bloedvergieten dat hier door Stalin en Hitler werd aangericht. Buiten hun geboorteland namen beide mannen deel aan een vrijheidsstrijd. Karlitzki deed dat tijdens de Duitse bezetting voor een vrij Nederland, Konovalets voor een vrij Oekraïne.

Terwijl Nederland sinds 1945 een vrij en democratisch land is, duurde het tot 1991 voordat Oekraïne onafhankelijk werd. Met de Russische annexatie van de Krim in 2014 en de invasie van Oekraïne in 2021 is de Oekraïense vrijheidsstrijd echter weer hyperactueel.

Kevin Prenger,
medewerker Historiek.nl

Het graf van Yevhen Konovalets.

Gedenkpark Zutphen

Begraafplaatsen zijn bij uitstek in de lente aantrekkelijk voor mens en dier. Dit geldt zeker voor het Gedenkpark Zutphen aan de Warnsveldseweg, waar de R.K. Begraafplaats (bakstenen poortgebouw uit 1902, links) en de oude Algemene Begraafplaats (houten poortgebouw uit 1829, rechts) onderdeel van zijn. De funeraire wandeling van Bartho Hendriksen (pp. 8-11) laat de zomer zien en deze reportage de lente, met fraaie stinzenvegetatie. Foto's Bert Pierik

OP STAND BEGRAVEN

BEGRAAFPLAATSEN BIJ LANDGOEDEREN, KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Tjitske Zuiderbaan

Huis Landfort in Megchelen, Gelderland. Foto Cor Bouwstra

Het behoud van historische buitenplaatsen, landgoederen en kastelen gaat René Dessing aan het hart. Naast kunsthistoricus is hij oprichter en voorzitter van de sKBL, de stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen.

Er kleeft veel geschiedenis aan dit type monumentaal erfgoed. Ook sociale geschiedenis. Beroemde personen woonden er. Rituelen, gebruiken en tradities hingen samen met de verschillende streken waarin het erfgoed was gelegen. De afgelopen zes jaar stak Dessing veel energie in de renovatie van Huis Landfort in Megchelen (Gld.), waar hij woont met zijn partner Wim Dröge: ‘We willen het huis, dat is ondergebracht in een stichting, op maatschappelijk, cultureel en kunsthistorisch verantwoorde wijze delen met de samenleving.’

Seculiere variant

Ook funerair erfgoed is Dessing niet vreemd. In 2021 was hij voorzitter van de jury die de Gouden Terebinth 2022 uitreikte. Dessing: ‘Hoewel er volop funeraire sporen te vinden zijn op buitenplaatsen, is het niet eenvoudig om er te worden begraven. Daar zijn strikte regels voor en de toestemmingsbereidheid verschilt per gemeente. Toch zijn er meerdere buitenplaatsbewoners geweest die zich zodanig de koning te rijk hebben gevoeld op hun eigen stukje aarde, dat ze er ook begraven wilden worden. Het is een seculiere variant van begraafplaatsen bij kloosters en abdijen.’

Ijskelder

Buitenplaats Huis Landfort, bijvoorbeeld, herbergt de begraafplaats van de familie Luyken, die het landgoed vier generaties lang bezat, tot 1970. Op een klein graf-eiland liggen verschillende familieleden. Niet voor publiek toegankelijk, maar wel zichtbaar vanuit het park. Volgens René Dessing gaan mensen soms tamelijk ver in hun vereenzelviging met de plek waar ze wonen en leven: ‘Op historische buitenplaatsen zijn ook honden, katten,

Funerair erfgoed is Dessing niet vreemd

paarden en dierbare huisgenoten begraven. En liet oud-ambassadeur Jan Visser, tot vlak voor zijn overlijden in 1985 eigenaar van Huis te Manpad in Heemstede, zich begraven in de naast het landhuis gelegen ijskelder. Hemel en aarde heeft hij bewogen voor toestemming voor die bijzondere plek. En het lukte. Ook de vrouw met wie hij aan het eind van zijn leven trouwde, is in het ‘ijskeldermausoleum’ begraven.’

Den trouwen hond

Verhalen over begraven, en begraven worden van mens en dier op eigen grond zijn er te over: ‘Een mooi voorbeeld van een adellijke dierenbegrafplaats vinden we op landgoed Clingendael in Wassenaar. Freule Van Brienen, ook wel freule Daisy genoemd, had een grafzerkenveldje voor haar geliefde hondjes. In de Tweede Wereldoorlog confisqueerden de nazi’s de buitenplaats en nam de rijkscommissaris van bezet Nederland, Seyss-Inquart, er zijn intrek. Volgens overlevering liet hij de staande grafstenen van de hondjes plat neerleggen uit angst dat sluipschutters zich erachter zouden verschansen.’ De stenen liggen nog altijd plat op de grond. Ook op Huis te Manpad zijn honden begraven. In 1858 Smous, de hond van Jacob van Lennep, en in 2016 kwam Kobus, de hond van Dessing en Dröge naast hem te liggen. Op het graf van Smous staat de tekst: ‘Hier treurt men nu en ziet in het rond en zoekt vergeefs den trouwen hond.’

Kunsthistoricus René Dessing, op buitenplaats Huis Landfort in Megchelen (Gelderland). Foto Kenneth Stamp

Naast het mausoleum van de familie Van Rechteren Limpurg op landgoed Almelo liggen inmiddels ook twee graven. Foto John Töpfer

Over haar lijk

In de rozentuin van buitenplaats Berbice ligt mejuffrouw R.J.M. Begeer begraven, destijds eigenares van de fabriek Van Kempen & Begeer, voor zilver- en metaalwerk. Door middel van de grafrechten van haar laatste rustplaats wilde ze de aanleg van de verlengde Rijksweg 11, de RijnlandRoute, voorkomen. Haar graf ligt precies op het geplande tracé van deze weg; ze wilde niet dat die over haar buitenplaats en zeker niet 'over haar lijk', zou gaan lopen. Vanaf 1966 voerde ze eindeloze processen tegen deze plannen. De weg werd uiteindelijk onder Berbice én het graf van de in 2009 overleden mejuffrouw door gelegd.

Uitkijktoren

Dat bewoners zo verknocht zijn aan hun landgoed dat ze hun laatste rustplaats op eigen terrein veilig willen stellen, bewijst ook de Tombe van Nellesteijn. In 1818 liet de eigenaar van ridderhofstad Broekhuizen, C.J. van Nellesteijn, een uitkijktoren in neoclassicistische stijl bouwen op het hoogste punt van de Donderberg in Leersum. Aan de voet ervan bevindt zich de grafkelder van de familie Van Nellesteijn. Het ontwerp van de toren was de eerste opdracht voor landschapsarchitect Johan David Zocher jr. In 1822 vond de eerste bijzetting plaats, in

1917 werd het twaalfde en laatste familielid bijgezet. Daarna werd de grafkelder dichtgemetseld. De gelijknamige kleinzoon van C.J. van Nellesteijn liet de tombe en twintig hectare bos na aan de gemeente Leersum, met als voorwaarde dat de tombe in stand zou worden gehouden. Van Nellesteijn liet zelfs in een notarieel vastgelegd 'servituut van uitzicht' bepalen dat de gemeente het vrije uitzicht op de tombe zou waarborgen. Desondanks is het uitzicht grotendeels dichtgroeid.

Racende jonkheer

Een illustre sportman, de eerste Nederlandse autocoureur die punten scoorde in de Formule 1, ligt begraven op de Folcoldusberg in het park bij kasteel Maarsbergen. Sinds 1910 is de 38 meter hoge heuvel als begraafplaats van de familie Godin de Beaufort in gebruik. Bovenop markeren drie grafstenen en een houten kruis de graven waaromheen een vroeg twintigste-eeuws gietijzeren hek staat. De racende jonkheer Carel Godin de Beaufort bezweek in 1964 op dertigjarige leeftijd aan de verwondingen die hij drie dagen eerder opliep bij een vrije training voor de Grand Prix van Duitsland op de Nürburgring. De kist met zijn stoffelijk overschot werd op een witte Porsche ten grave gereden.

Een wandelaar

Of de familiebegraafplaatsen bij landhuizen een toekomst hebben, is de vraag nu steeds meer landgoederen en buitenplaatsen een publieke functie krijgen. Ook René Dessing denkt na over de bestemming van 'zijn' Huis Landfort: 'Tijdens het restauratieproces viel me een wan-

De racende jonkheer bezweek aan zijn verwondingen

Eeuwenoude plek bood hem troost

delaar op die hier vrijwel dagelijks rondliep. Ik zag dat deze man gaandeweg fysiek achteruitging. Hij bleek terminaal ziek. Na zijn dood vertelde zijn familie dat hij op Huis Landfort vrede vond met zijn vroegtijdige dood. De eeuwenoude plek, het landschap en de uitstraling van het ensemble boden hem troost. Via Stichting Laatste Wens, die wensen van stervenden vervult, is hij op een zonnige winterdag per ambulance hierheen gebracht en op een brancard door het park en de moestuin gereden. Ook bezocht hij 'zijn' boom, een Japanse sierkers, die hij na een crowdfunding voor jonge bomen aan de buitenplaats had geschonken. Het was een emotionele gebeurtenis.'

Troostrijk

'Twee, drie weken later is hij overleden. Zijn laatste wens was dat al het bloemengeld voor zijn begrafenis aan de Stichting Erfgoed Landfort gedoneerd werd. Wel lag er een tak van zijn boom op de kist.' Van het geschonken geldbedrag is, met nog een bijdrage van de familie, een bank in het park geplaatst, met een naamplaatje en een opdracht erop.

Dit voorval zette Dessing aan het denken: 'Ik begrijp dat je op een historische buitenplaats vrede met je lot kunt vinden door de schoonheid en de harmonie die de natuur met de architectuur bereikt. Veel historische buitenplaatsen worden gebruikt voor huwelijksfeesten. Wellicht zouden ze net zo goed of beter dienst doen als

Meer begraafplaatsen op stand (zie ook *Terebinth* 2019-3)

- Op buitenplaats Doornburgh in Maarsseburg liggen in het park op een eilandje een aantal reguliere kanunnikessen begraven die de buitenplaats als klooster gebruikten.
- Bij Huis Doorn (in Doorn) ligt de laatste Duitse keizer, Wilhelm II, in zijn mausoleum (zie *Terebinth* 2022-3).
- Op landgoed Eyckenstein in Maartensdijk bevindt zich een zeer vroege grafkelder (zie *Terebinth* 2020-4).
- Bij Huis te Maarn in Maarsbergen en Huis Prattenburg in Rhenen liggen familiebegraafplaatsen in het bos.
- Het graf van het echtpaar Kröller-Müller ligt op de Franse Berg in het Nationale Park de Hoge Veluwe. Voor hun tekkel Schufter ligt een grafteken op de Hoge Veluwe bij Sint Hubertus.
- Op kasteel Slangenburg in Doetinchem rust de Duitse familie Passmann, tot 1945 eigenaar. Daarna werd het als vijandelijk vermogen geconfisqueerd door de Nederlandse staat.
- In het park bij Huis Bruggelen in Beekbergen liggen vier grafheuvels van zo'n vierduizend jaar oud.
- Op landgoed Vilsteren ligt bij een sierkuis (kluizenaarswoning) een schijngraf.
- In kasteel Rechteren in Dalfsen is een grafkelder.
- Op landgoed Den Berg in Dalfsen bevindt zich een kleine familiebegraafplaats van de baronnen Van Dedem.
- De graven Van Schimmelpenninck liggen begraven bij landgoed Nijenhuis in Diepenheim.
- Naast het mausoleum van de graven Van Rechteren Limpurg op landgoed Almelo, bevinden zich intussen ook twee graven.
- Op het landgoed Weldam in Diepenheim ligt een familiebegraafplaatsje bij de Saint Mary's Chapel (hier liggen graaf en gravin Bentinck en twee graven Zu Solms-Sonnenwalde).
- In Ommen, op landgoed Eerde is een grafkelder van de baronnen Van Pallandt, met drie bijzettingen.
- Achter de kerk in Vierakker is een familiegrafkelder.

plekken waar afscheid genomen kan worden van dierbaren of als locatie voor condoleancebijeenkomsten. Ze zijn een helende en troostrijke setting voor het laatste afscheid.'

Zie ook skbl.nl en erfgoedlandfort.nl

De Tombe van Nellesteijn in Leersum. Foto Dirk van der Meer

BEGRAAFPLAATSEN IN BIJZONDER LIMBURGS ZOEKSYSTEEM

Aan de hand van het Limburgse digitale systeem AEZEL kan een persoon van de wieg tot het graf op grond van openbare archieven globaal worden gevolgd, zowel genealogisch als geografisch. Interessant voor bijvoorbeeld stamboomonderzoek. Aan het toevoegen van begraafplaatsen wordt nu gewerkt. De Oude Begraafplaats in Roermond en het Oude Parochiekerkhof van Panningen (Helden) staan er als eerste in.

Honderden Limburgse vrijwilligers werkten mee aan het omvangrijke project AEZEL, dat vooralsnog enig in zijn soort is, ook Europees gezien. Het oogst alom lof en enthousiasme. Niet alleen kan een persoon digitaal worden gevolgd, ook kan van elk stukje grond de geschiedenis via <https://aezel.eu> worden achterhaald. Geprobeerd is van alle percelen de gescande authentieke bron te tonen, bijvoorbeeld in de vorm van minuutplannen (plattegronden) en registers. Basis van deze databank is het oorspronkelijk kadaster van 1842, waarvan het (toen al) gedetailleerde en nauwkeurige kaartmateriaal interactief is gemaakt en is gekoppeld aan hedendaags kaartmateriaal. De bijbehorende registers worden ingevoerd, waar mogelijk tot nu. Naar personen zoek je via het thema Personen op de homepage, naar percelen via het thema Geografie.

Particulier initiatief

Wat in 2009 begon in Sittard, is uitgegroeid tot een breed, provinciaal samenwerkingsverband. Doel: alle openbare archieven over personen en percelen – zoals het kadaster, de burgerlijke stand en de kerkregisters – via één systeem toegankelijk en doorzoekbaar te maken. Dat systeem is er nu dus, onder de naam: Archief voor Erfgoed van Zuid-Nederlandse Eigendommen en Leefgemeenschappen, afgekort AEZEL. De originele bronnen werden handmatig omgezet in digitale bestanden. Daarvoor meldden zich honderden vrijwilligers – soms groepsgewijs in de vorm van bijvoorbeeld lokale heemkundekringen.

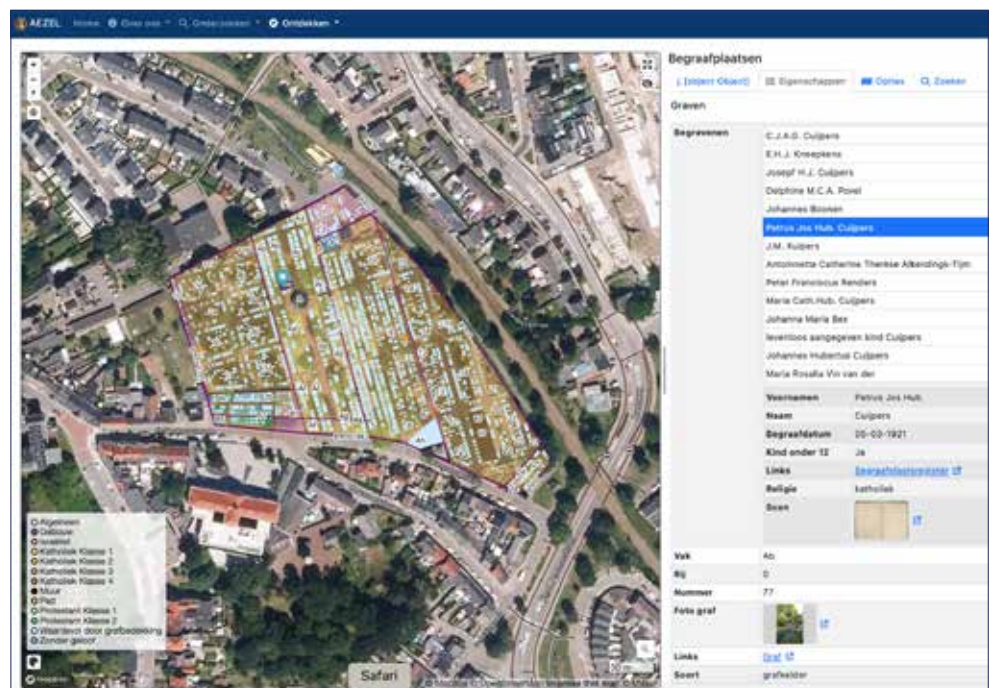
Net als foto's en verhalen zijn begraafplaatsen een waardevolle aanvulling in AEZEL. Er zijn meerdere digitale platforms met de focus op begraafplaatsen, zoals online-begraafplaatsen.nl, graftombe.nl, begraafplaatsen-online.nl en begraafplaats.nl, waar je kunt zoeken naar begraafplaatsen en/of begravenen. Ook worden begraafplaatsen via de website van een plaats, parochie, of protestantse of joodse gemeente digitaal gepresenteerd. Maar in Limburg is het nu mogelijk de eigen begraafplaats zelf te digitaliseren, als onderdeel van het AEZEL-project.

Een graf is een perceel

In AEZEL zijn nog alleen begraafplaatsen in Roermond en Panningen opgenomen. Ook hier was de inzet van vrijwilligers cruciaal. Zij droegen zo bij aan de geschiedschrijving van hun eigen gemeenschap. AEZEL presenteert de begraafplaats op kaart, waarbij een graf behandeld wordt als een perceel. Klik je zo'n perceel aan, dan verschijnen gedetailleerde gegevens over graf en begravenen, zo mogelijk inclusief foto, bijvoorbeeld bijbehorend bidprentje.

Oude Kerkhof in Roermond

De begraafplaats Nabij de Kapel in 't Zand in Roermond, in de volksmond het 'Aaje Kirkhaof' genoemd, stamt uit 1785 en is daarmee een van de oudste stadsbegravingen van het land. De begraafplaats is uniek door haar indeling naar religie (katholiek, joods en protestants), de begraafklassen, het relatief grote aantal grafkelders (53), het vele smeed- en gietijzer en de talrijke monumentale graven. In een tijd waarin crematie nog geen rol van betekenis speelde en vrijwel elke Roermondenaar er werd begraven, was de begraafplaats de ultieme uitdrukking van de sociale verhoudingen in de stad. Het is niet alleen een plaats waar een enorme hoeveelheid genealogische informatie zichtbaar is, maar het is ook het tastbare overblijfsel van een verdwenen samenleving (zie ook pp. 26-29). Op de begraafplaats liggen in de meest letterlijke zin van het woord de Roermondenaren die tussen 1750 en 1950

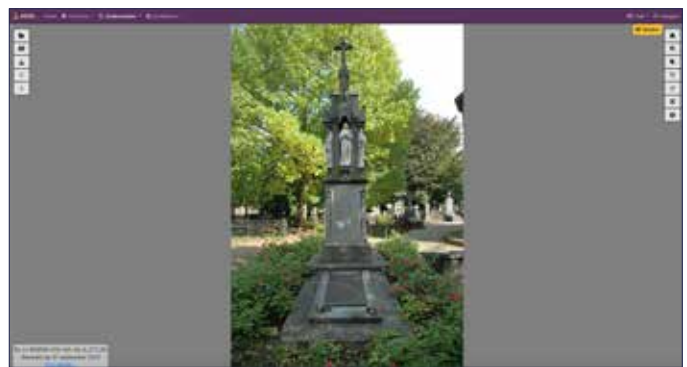
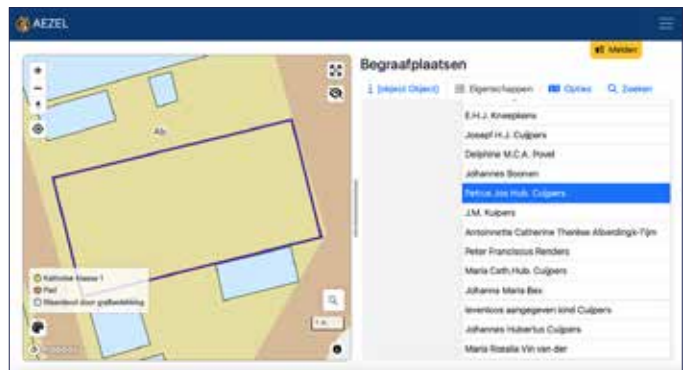

Zoeken in het kort

AEZEL gaat uit van originele bronnen. Dat kan een begraafplaatsregister zijn, of zelfs een grafscript. Klik via <https://aezel.eu/ontdekken/geografie/begraafplaatsen> op een van beide rode bollen (Panningen (Helden) of Roermond) en je krijgt de plattegrond van de begraafplaats met alle graven. Op de kaart zijn bepaalde graven gemarkeerd: graven met een bijzondere grafbedekking of historie, of geruimde graven. Het zoekscherm stelt je in staat te zoeken op naam van de begraven, religie (zie legenda), vak, rij en grafnummer. Onder *Plaats* vul je Roermond of Helden in. Treffers zijn oranje omkaderd. Let op: de namen zijn geschreven zoals ze voorkomen in het begrafenisregister en/of het grafscript. Petrus Josephus Hubertus Cuijpers (Pierre) is geschreven als Petrus Jos Hub. Cuijpers. Maak dus vooral gebruik van zogenoemde *wild cards* (zie de site) bij het zoeken.

Als je eenmaal een bepaalde treffer geselecteerd hebt, dan opent zich een nieuw scherm waar een compleet overzicht staat van de opgenomen kenmerken van het geselecteerde graf. De volgorde is altijd van de laatstbegravene tot de eerstbegravene.

Beweeg de muis over de kaart, klik aan wat je wilt zien of wandel met je telefoon over de begraafplaats.

de historie van de stad bepaald hebben. Onder hen bevinden zich niet alleen geestelijken, politici, leden van de rechterlijke macht en de adel, industriëlen en middenstanders, maar ook kunstenaars, medici, notarissen, architecten, kermisexploitanten en bekende stadsfiguren. Veel graven herinneren bovendien aan de Tweede Wereldoorlog, die in het bijzonder een stempel drukt op het joodse gedeelte.

Beroemd is het echtpaar dat elkaar in verbeelding over een muur de hand geeft. Hij was van protestantse huize, zij katholiek; de muur scheidt het protestantse van het katholieke gedeelte, maar via hun handen zijn ze ook na hun dood innig verbonden (zie p. 28).

Begraafplaats Panningen

Het ommuurde Oude Parochiekerkhof van Panningen werd in 1844 aangelegd en ligt ruim honderd meter ten noordwesten van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Zeven-Smarthenkerk. Op het kerkhof liggen honderden mensen begraven. Onder een eeuwenoude linde staat de Kerkhofkapel uit 1865.

Een bijzonderheid is de grafkelder die onder de kapel werd gemetseld voor de notabele familie Engels, maar

waarvan één derde werd gereserveerd voor overleden priesters. Daar rusten nu de oud-pastors Franciscus van Roij († 1875), Franciscus Madou († 1927), en Jozef Huiben († 1947). In 2016 is het beheer van het kerkhof overgegaan naar de gemeente.

De initiatiefnemers en de vele anderen die AEZEL gebracht hebben tot het rijke systeem dat het nu al is, hopen dat het een bron van inspiratie is voor andere provincies.

Corry de Koster,
secretaris Limburgs Genealogisch en Geschiedkundig Informatiecentrum (LGGI) en AEZEL

LEVEN IN HET LICHT VAN ONZE EINDIGHEID

You only live once. Naar dit motto verwijst godsdienstwetenschapper en filosoof Philippe Lepers in de ondertitel van zijn boek *Leve de dood?*. De auteur gaat in zijn studie uitgebreid in op de kwestie hoe zinvol ons leven is in het licht van onze sterfelijkheid. Is alles slechts ijdelheid en het najagen van de wind, zoals het Bijbelboek Prediker wil?

Lepers beargumenteert dat ons leven objectief gezien nutteloos is, maar dat er desalniet-

min zaken zijn die we als 'zinvol op zich' beschouwen. Als voorbeeld geeft hij: het leggen van bloemen op een graf. Lepers meent dat we niet alles met een objectieve blik moeten bekijken. Zo kan de gedachte dat iemand na zijn dood op een of andere wijze voortleeft, uitdrukken dat het waardevol is dat diegene heeft geleefd.

Over dat laatste denkt de Zweedse literatuurwetenschapper Martin Hägglund heel anders. In zijn boek *This life* (2019), afgelopen jaar verschenen in het Nederlands, betoogt hij dat elk eeuwigheids geloof afbreuk doet aan de waardigheid van het rouwen. Het begraven van een naaste is volgens hem de erkenning van de onherroepelijkheid van de dood. Het is een daad waarmee we getuigen van de onvervangbare waarde van een eindig leven. Ons leven krijgt naar zijn mening betekenis door de eindigheid ervan, door de overtuiging dat

we daadwerkelijk kunnen verliezen wat we hebben.

Voor wie geïnteresseerd is in fundamentele gedachten over onze sterfelijkheid en de zin van het leven (waarbij soms naar funeraire cultuur verwezen wordt), is het zeker zinvol om de studies van Lepers en Hägglund te lezen.

Wouter Schrover

Philippe Lepers, *Leve de dood? Sterfelijk zijn in het YOLO-tijdperk*. (Eindhoven: Damon, 2022) ISBN 978-94-6340-333-7, 216 pp., € 24,90.

Martin Hägglund, *Dit leven. Hoe onze sterfelijkheid ons vrijmaakt*. (Amsterdam: Alfabet, 2022) ISBN 978-90-2134-160-6, 528 pp., € 29,99.

THEMADAG 15 APRIL 2023 ALGEMENE BEGRAAFPLAATS HEEMSTEDEN, BEGRAVEN OP EEN BUITENPLAATS

Op zaterdag 15 april zijn we te gast in Heemstede, op een interessante algemene begraafplaats. Op deze dag gaat de prachtig gerestaureerde grafkapel van de familie Van Vollenhoven (1884) speciaal voor Terebinth open. De begraafplaats werd in 1828 aangelegd op grond van de voormalige buitenplaats Westermeer. De ontwerper werd de bekende architect en tuinarchitect Jan David Zocher jr. (1791-1870), zoon van de al even vermaarde tuinarchitect Johan David. De omgeving – met diverse landgoederen en buitenplaatsen – tekent de geschiedenis van de begraafplaats. Er valt een grote variatie aan grafmonumenten te zien in allerlei stijlen en van allerlei mensen. Hoogleraar David Jacob van Lennep (1774-1853) is er begraven, maar ook de oprichter van omroep BNN, Bart de Graaff (1967-2002).

Het programma begint om 11.00 uur (inloop vanaf 10.30 uur) en duurt tot 15.30 uur (met afsluitend drankje tot 16.00 uur). In de ochtend houdt historicus Marc de Bruijn een inleiding over de geschiedenis van deze begraafplaats en het werk van de vrijwilligers van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek voor het behoud van deze historische plek.

Na de lunch geeft Carla Oldenburger, adviseur van het bureau Oldenburgers Binnenstad en Buitenleven, een presentatie met de titel: 'De kunst van de Zochers'. Zij studeerde biologie en gaat in op de tuinhistorische aspecten van deze begraafplaats als onderdeel van een voormalige buitenplaats. De architectenfamilie Zocher staat al jarenlang in haar belangstelling.

Daarna geeft Marc de Bruijn een rondleiding over de begraafplaats. De tocht voert langs een aantal interessante graven – variërend van de traditionele elite van Zuid-Kennemerland tot de *local heroes*. Ook brengen we met Marc de Bruijn een bezoek aan de grafkapel en de grafkelder van de familie Van Vollenhoven, de 'Tempel van de Herfstlaan'. Het gebouw is recent gerestaureerd, evenals de drie grafkisten van de bouwer van de kapel, zijn vader en zijn echtgenote, leden van een gefortuneerd geslacht van bierbrouwers.

Aanmelding: z.s.m. via bureau@terebinth.nl. Deelnamekosten (incl. koffie, thee, lunch en borrel): € 30 (donateurs) en € 40 (niet-donateurs), uiterlijk 2 april over te maken op bankrekening: NL 92 INGB 0000 3355 36, t.n.v. Terebinth, o.v.v. 15 april. Zie voor de details van het programma terebinth.nl. (N.B. Datum is gewijzigd van zaterdag 22 april naar 15 april!)

BEGRAAFPLAATS ZAAMSLAG TOT IN DETAIL GEDOCUMENTEERD

In zijn boek *De begraafplaats van Zaamslag* heeft bouwhistoricus Willem Annema de begraafplaats van dit dorpje met krap drieduizend inwoners gedetailleerd gedocumenteerd. Aanleiding was het plan van de gemeente Terneuzen, waar Zaamslag onder valt, om het oude deel van de graafplaats te ruimen. In 1872 werd het nieuwe deel in gebruik genomen. Annema werd gevraagd door een groep inwoners die pleitte voor het behoud van het funerair erfgoed maar in elk geval een goede documentatie wenste.

Het grootste gedeelte van het boek wordt in beslag genomen door de grafregisters, die

nauwgezet zijn overgenomen, evenals de teksten op de grafstenen. Ook nuttig voor (oud-)Zaamslagenaren die genealogisch onderzoek willen doen, hoewel zoeken soms lastig zal zijn: Annema schetst hoe de gekozen systematiek van begraven en registreren op volgorde van sterven, keer op keer werd doorbroken. Bijvoorbeeld als een weduwe of weduwnaar naast echtgenoot of echtgenote begraven wilde worden maar – uiteraard – pas later overleed. De schrijver helpt de lezer in elk geval met talloze plattegronden, foto's en tekeningen.

Annema inventariseerde ook de toegepaste grafsteenmodellen en plaatst deze in hun tijd. Vooral de 'eigen' (gekochte) graven hebben een steen: in de protestantse enclave die Zaamslag was te midden van het rooms-katholieke Zeeuws-Vlaanderen, ging het er sober aan toe. Veelal werden alleen paaltjes gebruikt met een nummer erop. Hoewel het nog niet tot ruiming is gekomen, zijn al wel veertig erfgoedwaardige gedenktekens gelicht en bijeengeplaatst in een herinneringshofje. Ten slotte maakte Annema een inventarisatie

van de takken die veelvuldig langs de bovendrand van de grafstenen gehakt zijn, van laurier tot klimop en van eik tot palmet. Frappant is zijn observatie dat veel van de takken op de steles geen (dadel)palmtakken (teken van de overwinning op de dood) zijn, maar wilgentakken. Dat is plausibel: er zijn streken waar op Palmzondag wilgentakken werden gebruikt.

Jammer is dat er zoveel zonden tegen correct taalgebruik in het boek voorkomen; een redacteur had hier veel goeds kunnen doen.

Corine Hendriks

Willem Annema, *De begraafplaats van Zaamslag. Cultuurhistorisch verkend en beschreven*. (Hendrik-Ido-Ambacht: in eigen beheer, 2022) ISBN 978-94-6437-341-7, 231 pp., € 60,- (samen met het boek van David Scheele).

Te bestellen via david.hia@outlook.com.

AUTOBIOGRAFIE VAN EEN VORSER

In 2012 kondigde de gemeente Terneuzen aan een deel van de begraafplaats van het dorpje Zaamslag te gaan ruimen. Tijd voor actie! De gepensioneerde natuur- en scheikundedocent David Scheele stelde aan de gemeente voor om de ruiming voorlopig op te schorten, zodat eerst onderzoek kon worden gedaan naar de begraafplaats.

Zo gezegd, niet zomaar gedaan. Met anderen begon Scheele aan een monnikenwerk: het fotograferen en bestuderen van alle graven op de begraafplaats van dit dorpje in Zeeuws-Vlaanderen. Voor een aantal grafstenen werd de monumentstatus voorgesteld – in de meeste gevallen met succes.

In *Zaamslagse grafstenen spreken* doet Scheele verslag van zijn naspeuringen. Hij kiest daarbij voor een thematische insteek. Zo komen

onder meer de Bijbelteksten, beroepen en symbolen op grafstenen aan bod. Niet zelden weidt de auteur uit over zijn bevindingen. Bijvoorbeeld over de negentiende-eeuwse auteur Petronella Moens, de omgang met overleden kinderen, het koerierswerk van postduiven tijdens de Tweede Wereldoorlog, Napoleon en de suikerbietenteelt, en het bijzonder onderwijs.

Ondertussen becommentarieert Scheele onbekommerd de actualiteit, doet hij persoonlijke ontboezemingen en geeft hij ongezoeten politieke meningen. Daardoor leest het boek als de autobiografie van een vorser. In de opbouw van de hoofdstukken houdt de autobiograaf echter weinig rekening met zijn lezer. Niet altijd is de structuur van de tekst voldoende inzichtelijk of is de uitleg van wat beschreven wordt helder. Bovendien bevat het boek nogal wat slordigheden: Rutger Bregman wordt ook wel Peter genoemd, Abraham Kuiper (of: Kuijper) heet soms Kuiper, Zorgvlied verschijnt als Zorgvliet en Max Havelaar geldt als de auteur van Multatuli. Dat is jammer in een boek waaraan duidelijk met veel enthousiasme en volharding is gewerkt.

Wouter Schrover

David Scheele, *Zaamslagse grafstenen spreken*. David Scheele geeft ze zijn persoonlijke echo. (Hendrik-Ido-Ambacht: in eigen beheer, 2022) ISBN 978-94-6437-340-0, 316 pp., € 60,- (samen met het boek van Willem Annema).

Te bestellen via david.hia@outlook.com.

INTERESSE IN STINZENPLANTEN?

Op donderdag 20 april houdt landschapsarchitecte Ada Wille in Cornjum (gemeente Leeuwarden) de lezing 'Stinzenplanten op begraafplaatsen: belangrijke aanvulling op de bloeiboog van funeraire oases' (11.00-11.30 uur). De lezing is onderdeel van een studiedag over stinzenplanten, georganiseerd door onder andere de Nederlandse Tuinenstichting. Andere sprekers zijn: Heiligen Tonckens, Johan Tamminga en Jaap Schaminée. Aanmelding voor de hele studiedag over stinzenplanten (10.00-16.00 uur): skbl.nl/skbl-studiedagen/.

Leren op een begraafplaats

Maurice Heemels

FUNERAIR ERFGOED EN GESCHIEDENISONDERWIJS

Scholieren op begraafplaats St.-Amandsberg in Gent. Copyright Stad Gent.

Een oude begraafplaats is een spiegel van de geschiedenis van een dorp of stad. Door er zelf onderzoek te doen, kunnen leerlingen veel opsteken over de maatschappij zoals die er eerder uitzag. En over de huidige tijd. Op de Roermondse begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand is duidelijk te zien welke beroepsgroepen stegen op de maatschappelijk ladder.

Een bezoek aan een historische plaats of een erfgoedobject in eigen dorp, stad of regio biedt leerlingen zintuiglijke ervaringen: ze zien, ruiken en voelen het verleden. Het wordt voor hen letterlijk tastbaar en ze kunnen zich beter voorstellen hoe het leven ooit was.

Historische begrippen helpen om kennis over het verleden overzichtelijk weer te geven en te interpreteren. Begripsvorming bij de leerlingen is dan ook belangrijk in het geschiedenisonderwijs. Maar voor veel (jongere) leerlingen zijn begrippen vaak nog te abstract om zich een realistisch beeld te kunnen vormen van de omstandigheden en de gebeurtenissen in het verleden. Een voorbeeld daarvan is het begrip ‘klassenmaatschappij’ en daarmee verbonden begrippen als sociale status, sociale gelaagdheid, sociale ongelijkheid en standenmaatschappij – ook nu nog relevant.

Leraren geschiedenis kunnen hun leerlingen het verleden helpen begrijpen door begrippen te verbinden met concrete verschijnselen en, andersom, concrete verschijnselen te verbinden met begrippen. Erfgoed in de eigen omgeving van leerlingen kan daarbij een motiverende rol spelen. Begraafplaatsen zijn bij uitstek spiegels van het verleden. Op de Roermondse begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand (1785) is de klassenmaatschappij van de tweede helft van de negentiende en de vroege twintigste eeuw nog altijd duidelijk herkenbaar.

De didactische waarde van erfgoed

Erfgoedobjecten maken leerlingen nieuwsgierig en kunnen als ankerpunten dienen voor het onthouden van informatie. Ze helpen hen om tijdsbesef te ontwikkelen, alsook de vaardigheid om verleden, heden en toekomst te onderscheiden. Zo leren ze te begrijpen dat hedendaagse

Serie Leren op een begraafplaats

In hun leven leren mensen op allerlei manieren over sterven en dood: door wat ze meemaken in hun familie, met vrienden en kennissen, op het werk en door boeken en films, tijdschriften en kranten, theatervoorstellingen en museumtentoonstellingen.

Kinderen en jongeren leren ook op school over sterven en dood – op de basisschool én in het voortgezet onderwijs. Via biologie en geschiedenis komen leerlingen er onherroepelijk mee in aanraking. Soms gaat het in het onderwijs ook over de existentiële dimensies van sterfelijkheid. Dit leert hun veel over het leven en de samenleving. Of dat nu gaat over het verleden, de werking van het menselijk lichaam of over de levensbeschouwelijke opvattingen van mensen. Interessant vanuit het oogpunt van funerair erfgoed zijn de recente initiatieven van onderzoekers en lerarenopleiders die aandacht vragen voor de pedagogische en didactische waarde van begraafplaatsen. Om die reden presenteert *Terebint* in 2023 een jaarserie over het thema ‘De begraafplaats als klaslokaal’.

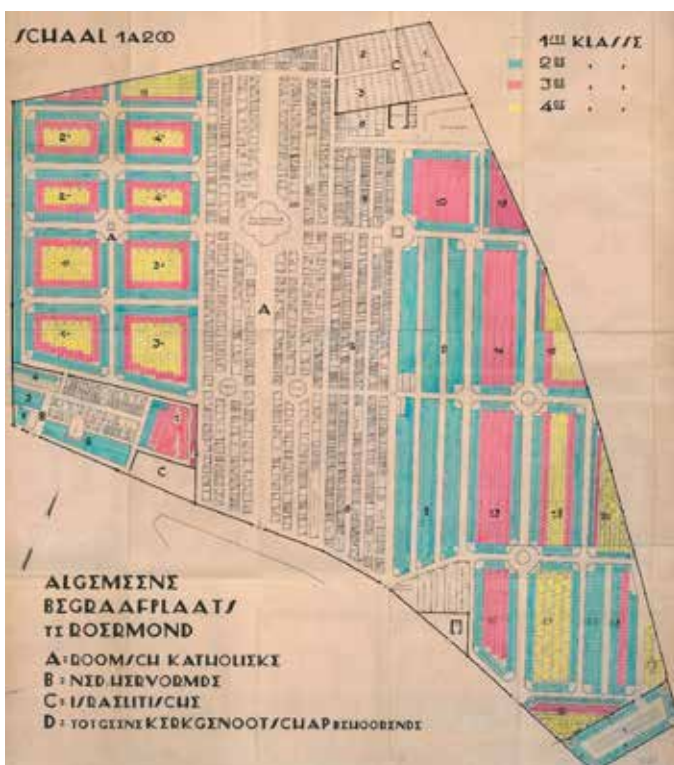
De eerste bijdrage is van Maurice Heemels, historicus en lerarenopleider geschiedenis bij Fontys Lerarenopleiding Sittard. Hij was in 1996 medeoprichter van Stichting Oude Kerkhof Roermond, is voorzitter van Stichting Funerair Erfgoed Limburg en lid van de Werkgroep Funeraire Canon.

verschijnselen historisch bepaald en tijdgebonden zijn. Maar ook dat *de manier van kijken naar het verleden zelf* veranderlijk is, het zogeheten historiciteitsbesef. Dit zijn twee belangrijke aspecten van het historisch besef zoals dat in het Nederlandse geschiedenisonderwijs centraal staat.

Ook historische begraafplaatsen behoren tot ons erfgoed, tot ons *funeraire* erfgoed, met het Parijse Cimétière du Père-Lachaise ongetwijfeld als bekendste voorbeeld. Vrijwel alle in de negentiende eeuw aangelegde begraafplaatsen in Europa werden ingedeeld volgens een strak klassensysteem. De Britse historica Lynn Macgill stelt dan ook dat deze begraafplaatsen te beschouwen zijn als een spiegel van de (levende) stad. Daarom zijn deze begraafplaatsen niet alleen een bron voor wetenschappelijk onderzoek, maar zijn ze ook van grote didactische waarde voor docenten geschiedenis om leerlingen de sociale gelaagdheid van de vroegere samenleving te leren begrijpen. Deze waarde van begraafplaatsen mag in het onderwijs veel meer onderkend en benut worden.

Omgevingsonderwijs en veldwerk

Als lerarenopleider geschiedenis zeg ik tegen mijn studenten, leraren in opleiding: ‘Ga naar buiten, bezoek met je leerlingen een historische begraafplaats.’ Om het abstracte concreet te maken is veldwerk de geschikteste werkwijze: het verzamelen van gegevens ‘op locatie’. Op excursie dus, in de directe eigen omgeving of anders verder weg. Het bezoek aan en veldwerk op een erfgoedlocatie, in dit geval een begraafplaats, leert leerlingen uit het voortgezet

Kaart van begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand met klassenindeling uit circa 1942.

Begraafplaatsen zijn spiegels van het verleden

Familiegraf Cuijpers in Roermond, waar ook de bekende architect Pierre Cuijpers (1827-1921) is begraven. Foto Bert Pierik

onderwijs vooral te contextualiseren (gebeurtenissen te plaatsen in een bepaalde historische ontwikkeling) en vergelijkingen te maken tussen heden en verleden. Erfgoedobjecten kunnen zo fungeren als beeldvormers.

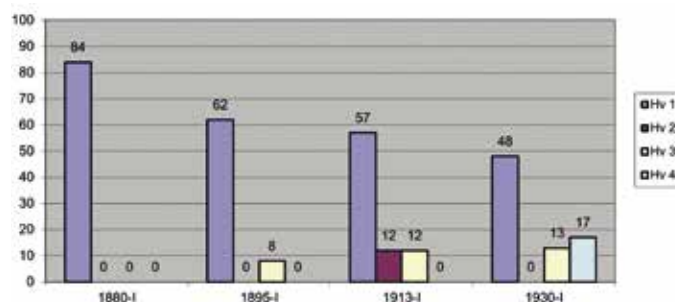
Eigen onderzoek

Vanaf ongeveer 1990 besteden Duitse en Britse onderzoekers aandacht aan de sociaalhistorische aspecten van begraven. Hoewel ze beweren dat vooral negentiende-eeuwse begraafplaatsen de bestaande sociale verhoudingen in steden lieten zien, kwam het niet tot een diepgaand onderzoek naar de op deze begraafplaatsen gehanteerde classificaties. Met mijn promotieonderzoek heb ik geprobeerd die leemte te vullen. Onder de noemer 'Een microkosmos van de Roermondse maatschappij' heb ik onderzoek gedaan naar de weerspiegeling van maatschappelijke rangen en standen op de begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand. Mijn voornaamste bron was de vrijwel complete begraafregistratie uit de periode 1870-1940, met daarin een

Erfgoedobjecten kunnen fungeren als beeldvormers

nauwkeurige weergave van de Roermondse begraafplaatsen die gedurende deze periode in drie, later vier, begraafklassen zijn begraven (zie kaart op p. 27).

De in vier steekproefjaren begraven personen koppelde ik aan een sociale stratificatie (beroepsindeling) en zo kon ik de vraag beantwoorden wie wanneer, hoe en waar begraven zijn. Het staafdiagram laat zien dat de hoogste (duurste) begraafklasse I in 1880 alleen was weggelegd voor Roermondse met beroepen die een hoog sociaal aanzien hadden: onder anderen fabrikanten, artsen, hogere ambtenaren, legerofficieren en geestelijken. En renteniers natuurlijk. Naarmate de jaren verstreken, voegden zich in de eerste begraafklasse in toenemende mate ook stadsgenoten met beroepen met een lagere sociale status: niet alleen kleine ambachtsslui als wevers, timmerlui en slagers, maar zelfs enkele fabrieksarbeiders.

De begravenen in begraafklasse I, ingedeeld naar beroepsklasse in 1880, 1895, 1913 en 1930 (cijfers in procenten).

Ook in de andere begraafklassen klommen deze Roermondse in de periode 1870-1940 geleidelijk langs de begraaf ladder omhoog. Opvallend was de stijging van winkeliers op de ladder, wat het groeiende belang van Roermond als winkelstad onderstreepte. De belangrijkste conclusie uit mijn onderzoek, dat alle vier de begraafklassen omvatte, is dat de begraafplaats kan worden gezien als een spiegel van de Roermondse maatschappij. Begraafplaatsen als de Roermondse kunnen fungeren als illustratie van de klassenmaatschappij. Het zijn relictten van een niet meer bestaande werkelijkheid die *zichtbaar*

Het 'graf met de handjes' op de begraafplaats Nabij de Kapel in 't Zand in Roermond (zie p. 23). Foto Bartho Hendriksen

Het eerste klasse-gedeelte van begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand anno 2020.

Opvallend was de stijging van winkeliers

kunnen maken hoe de samenleving in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw was verdeeld in maatschappelijke klassen. Die hadden een grote invloed op het leven van en de omstandigheden waarin mensen leefden. Kortom, de begraafplaats is erfgoed waarmee leerlingen zich een beeld kunnen vormen van het abstracte begrip klassenmaatschappij.

De praktijk: veldwerk op een begraafplaats

De kennis over de Roermondse begraafplaats als funeraire erfgoedlocatie heeft in de afgelopen jaren praktisch onderwijsmateriaal opgeleverd voor veldwerk met leerlingen en mogelijkheden voor vakoverstijgende samenwerking tussen het schoolvak geschiedenis en bijvoorbeeld het vak levensbeschouwing. Aangestuurd door kijkopdrachten nemen leerlingen via de concrete grafmonumenten en graven in verschillende begraafklassen, de negentiende-eeuwse klassenmaatschappij waar.

De leerlingen stellen al rondlopend, aandachtig kijkend en met hun eigen groepje overlegend en samenwerkend, per begraafklasse vast hoeveel ruimte er per graf beschikbaar is, hoe groot de grafmonumenten zijn, of het gaat om graven voor meer personen (familiegraven) of niet, van welk soort materiaal ze gemaakt zijn, of ze veel tekst of kunstzinnige afbeeldingen bevatten en zo ja, of die

verwijzen naar beroepen of maatschappelijke functies, of de graven aan een pad liggen waarlangs ze goed bereikbaar en zichtbaar zijn en of er sprake is van een zandgraf of grafkelder. Uit de op deze manier verzamelde gegevens trekken ze vervolgens, begeleid door hun leraar, conclusies.

Veldwerk op een geclassificeerde begraafplaats is didactisch verantwoord werken van concreet naar abstract. Maar het is, zoals eerder gezegd, een tot dusverre weinig toegepaste werkvorm. De didactische waarde van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse begraafplaatsen wordt vooralsnog nauwelijks onderkend; als potentiële bron voor aanschouwelijk of levend (geschiedenis)onderwijs worden ze helaas onderschat. Hopelijk leidt het hier beknopt beschreven onderzoek op de begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand, in het bijzonder naar de verbanden tussen begraafklassen en beroepen, tot bredere erkenning. Nóg mooier zou het zijn als ook andere, soortgelijke begraafplaatsen hun nut voor leerlingen mogen gaan bewijzen.

Meer weten?

Dit artikel is een verkorte versie van een hoofdstuk in een nog te verschijnen publicatie. De volledige tekst is op te vragen bij de auteur. Hij is in 2016 gepromoveerd op een proefschrift met de titel *'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden...'* *Begraafcultuur in Roermond, 1870-1940* (verkrijgbaar via verloren.nl).

VERANDERINGEN: VAN DE OUDE VOORZITTER

Het jaar 2022 was een jaar vol veranderingen, en ook in het bestuur van Stichting Terebinth veranderde er veel. Er kwamen nieuwe bestuursleden en de samenstelling van het bestuur veranderde. Keuzes werden gemaakt en keuzes werden teruggedraaid.

Heel even, van mei 2022 tot december 2022, mocht ik voorzitter zijn van dit bestuur. Een eervolle rol, met veel taken, en voor mijzelf veel werk dat gedaan moest worden. Ik heb deze periode ervaren als een zoektocht. Een zoektocht in een setting die niet geheel bij mij paste. Maar ook kwam ik tot het inzicht dat ik simpelweg te weinig tijd heb, naast mijn baan als directeur van Uitvaartstichting Hilversum, om deze rol van voorzitter goed in te vullen. Dit is niet wat Terebinth verdient. De stichting verdient mensen die tijd en energie hebben om vol te gaan voor het prachtige initiatief waar Terebinth voor staat. Dus heb ik het stokje overgedragen aan een oude bekende, Bartho Hendriksen. Bartho zal tijdelijk de rol van voorzitter vervullen. Een man die meer tijd en bevoegdheid heeft dan ik, voor deze rol.

Ik heb het volste vertrouwen dat we nog veel gaan horen van deze club mensen. En dat er nog vele mooie excursies zullen volgen. Waar ik u wellicht ook zal ontmoeten, want ik blijf verbonden met Terebinth, vanuit Hilversum maar ook vanuit mijn persoonlijke interesse. Ik wens u allen veel goeds, voor het jaar 2023, maar vooral voor het behoud van het funerair cultureel erfgoed. Want die passie die delen we nu. Alle goeds gewenst!

Anita van Loon

NAAR DE NIEUWE VOORZITTER (A.I.)

Negen jaar geleden stond er in het septembernummer van *Terebinth* een interview met de leden van het toenmalige nieuwe bestuur, waarvan ik voorzitter was. Ik heb het interview nog eens nagelezen.

Op de vraag *Wat trekt je aan in De Terebinth?* antwoordde ik: 'De Terebinth bestaat uit een groep gedreven mensen die zich inzetten voor het behoud van funerair erfgoed door middel van excursies, het tijdschrift en contacten met derden, zoals begraafplaatsen en verwante organisaties.' Mijn antwoord op de vraag *Waarom heb je zitting genomen in het bestuur?* luidde: 'Het nieuwe bestuur is daadkrachtig, enthousiast en vol nieuwe ideeën.'

Ik zou nu op deze vragen bijna hetzelfde antwoord geven: ik geloof ook nu in een levenskrachtige Terebinth. De stichting heeft de afgelopen zes jaar een actieve bijdrage geleverd aan het behoud van het funerair erfgoed in Nederland. *Terebinth* is uitgegroeid tot een toonaangevend tijdschrift op funerair gebied. Het Platform Funerair Erfgoed organiseert interessante (online)bijeenkomsten over behoud en beheer van (historische) begraafplaatsen. Daarnaast is Terebinth actief met excursies, lezingen, publicaties en de tweejaarlijkse uitreiking van de Gouden Terebinth. En – in het verlengde van onze doelstelling – met praktische ondersteuning van begraafplaatsen.

Als voorzitter ad interim blijf ik in het bestuur tot juli 2023. Dan neemt een nieuwe voorzitter het werk van mij over.

Bartho Hendriksen

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

DIGITALE ONSTERFELIJKHEID

In De Dikke Datashow van NPO Zapp neemt Quinty Misiedjan kinderen van negen tot twaalf mee in wat er online (met je data) kan gebeuren en gebeurt. Dat het een kinderprogramma betrof, was niet meteen duidelijk toen ik online een aankondiging ontving van de aflevering van 27 november 2022, getiteld *Data na je dood*. 'Als je socials voor altijd op het internet blijven, ben je dan online onsterfelijk?', vraagt Quinty in de trailer aan de kijker.

Sociale media. We delen er filmpjes en foto's op van onszelf, onze geliefden, huisdieren, eten. We delen ons leven als een openbaar fotoalbum, sommigen zelfs als een openbaar dagboek. En dan gaan we dood. Tenminste, offline gaan we dood. Maar als wij of onze nabestaanden niets met onze socials doen, blijven die in principe bestaan. De vraag aan de kinderen in De Dikke Datashow was wat ze zelf zouden willen dat er gebeurt na hun dood. Moet alles verwijderd worden? Wil je dat een vriend of familielid bij je gegevens kan? Wil je dat jouw YouTube-kanaal blijft zoals het is? Ze wisten het nog niet allemaal precies, maar wel: hier moet over nagedacht worden. Quinty laat zien dat je je keuzes zelfs bij een notaris kunt laten vastleggen. Mijn vriendin Madeleine werd met deze keuze geconfronteerd, toen haar vader overleed. Als het aan Madeleine had gelegen, was zijn Facebookpagina verwijderd maar haar moeder (het wachtwoord was bekend) hechtte er veel waarde aan. De keuze was daarom de pagina te laten bestaan met een herdenkingsstatus: achter de naam van de persoon staat dan 'In memorie'.

De vraag 'Wat wil je dat er gebeurt met je socials na je dood?' doet mij ook denken aan: 'Wat wil je dat er dan gebeurt met je lichaam?' Een collega zei eens dat ze het jammer vond dat iemand die ze kende, niet begraven was. Ze had namelijk graag zijn graf willen bezoeken. Hierop dacht ik: maar als het de wens van de overledene of de nabestaanden was, wie is de wijdere gemeenschap dan om daar iets anders van te vinden?

Maar als ik nadenk over wat ik wil met mijn socials na mijn dood, begrijp ik die collega ineens veel beter. Vooral mijn Instagram-account zou ik graag bewaard willen hebben. Er staan foto's en gedachtenspinsels van mij op, als een soort autobiografie, een zelfgemaakt online grafmonument. Ik vind het mooi dat anderen hier misschien troost in vinden. Wat rouw betreft, kunnen de sociale media misschien weer iets gemeenschappelijks worden. Een onderdeel van het leven. Ik denk oprecht dat het steeds belangrijker wordt om keuzes hierover te bespreken en vast te leggen.

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Nicoline Zemering, directeur van begraafplaats Rhijnhof in Leiden.

De ingang van Rhijnhof oogt ontegenzeggelijk modern, maar in het strakke kantoor wordt de geschiedenis in ere gehouden. En dat niet alleen, want wie buiten zijn ogen goed de kost geeft, ziet meer geschiedenis dan in een paar oude grafstenen. Het verleden is voor directeur Nicoline Zemering geen last. Integendeel. De grond van de begraafplaats werd in 1908 gekocht door de Hervormde Gemeente in Leiden om een algemene begraafplaats in te richten. Rhijnhof was een Oudhollandse buitenplaats, een van de vele buitenplaatsen die hun bestaan geheel of gedeeltelijk als begraafplaats hebben voortgezet. Het herenhuis (in 1774-1775 ingrijpend verbouwd in Lodewijk XVI-stijl) deed aanvankelijk nog dienst als aula, maar dat is verleden tijd.

STADSPARK

Zemering studeerde kunstgeschiedenis in Leiden. Via een baan bij het bisdom Rotterdam, waar ze zich bezighield met de inventarisatie van kunst in het bezit van de kerk, werd ze directeur van begraafplaats Laurentius, hartje Rotterdam: 'Ik werkte actief aan goede banden met de buurt en die had er dan ook geen bezwaar tegen dat er ook een crematorium kwam.' In die lijn ligt ook de politiek van Rhijnhof: 'We proberen zo open en gastvrij mogelijk te zijn. De opzet dat Rhijnhof een

stadspark voor alle Leidenaren moet zijn, dragen we bewust uit. We hebben veel kunstwerken hier, we organiseren ook concerten, lezingen en rondleidingen. Nu er naast ons een asielzoekerscentrum komt, is dat voor ons een moment om weer andere mensen kennis te laten maken met deze prachtige plek. Het theehuis is er overigens al langer, als service aan de bezoekers.'

De begraafplaats heeft net een stevig meerjarenplan voor uitbreiding en herinrichting gerealiseerd, waar de stichting die de begraafplaats beheert, van 1998 tot 2020 mee in de weer is geweest. Het resultaat mag er zijn en de directeur vindt de integratie van oud en nieuw – zoals onder meer te zien in het padenplan – geslaagd. Rust is er natuurlijk nooit, want aan de realisatie van het volgende plan wordt alweer gewerkt. Er is een groenbeheerplan voor de jaren 2019-2034 opgesteld, met duurzaamheid in het groen en versterking van de biodiversiteit als speerpunten.

FAN VAN RHIJNHOF

Voor bezoekers is dat niet meteen duidelijk maar de stichting zorgt voor het begraven en de begraafplaats, het crematorium op het terrein is van Dela. Zemering: 'De contacten met Dela zijn zonder meer goed, want natuurlijk komt het heel vaak voor dat mensen zich laten cremieren en dat zij of de nabestaanden voor de urn of de as voor een plek kiezen op Rhijnhof.'

Helemaal gelukkig is ze nog niet, want ze vindt het jammer dat een groep vrijwilligers ontbreekt die bijvoorbeeld onderzoek doet

Directeur Nicoline Zemering van Begraafplaats Rhijnhof in Leiden.

naar de begravenen en daarover een website bijhoudt: 'Wij hebben een duidelijk beleid om cultuurhistorisch belangrijke graven te bewaren. Maar daar gaat het ons niet alleen om: over elk graf en elke persoon is een verhaal te vertellen. Daar kunnen nabestaanden ook een rol in spelen. Ideeën genoeg, maar daar heb je menskracht voor nodig, en je moet het allemaal kunnen organiseren.'

Ook op Rhijnhof aan prominenten geen gebrek: Leidse fabrikanten en professoren, acteur Cees Laseur (1899-1960) en politicus Maarten van Traa (1945-1997) kregen hier hun laatste rustplaats. Zo ook Cees Goekoop (1933-2011), kleurrijk burgemeester van Leiden, die bepaald een fan was van Rhijnhof.

ARCHIEF VAN VERHALEN

Het idee dat een begraafplaats een stenen archief is, moeten we echt koesteren, vindt de directeur. Tegelijkertijd beseft ze dat die archieffunctie verdwijnt, omdat veel mensen zich laten cremieren en er domweg geen gedenkteken voor die overledenen is: 'Daarom vind ik ook dat wij en de crematoria ons een tweede belangrijke functie zouden moeten toe-eigenen: de verhalen over de mensen na hun uitvaart levend te houden. Of ze hier nu begraven zijn of niet – zo'n plek heeft gewoon een enorm lokaal belang vanwege de Leidenaren die hier woonden, werkten en overleden.' Gezien haar interesse voor de geschiedenis van Rhijnhof is het logisch dat Zemering al een keer deel uitmaakte van de jury die de Gouden Terebinth mocht uitreiken. Ze suggereert meteen nog een paar juryleden en kandidaten voor de editie van 2024...

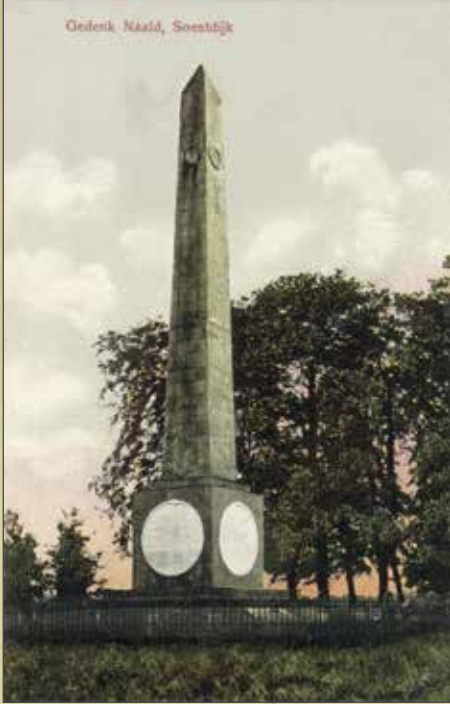
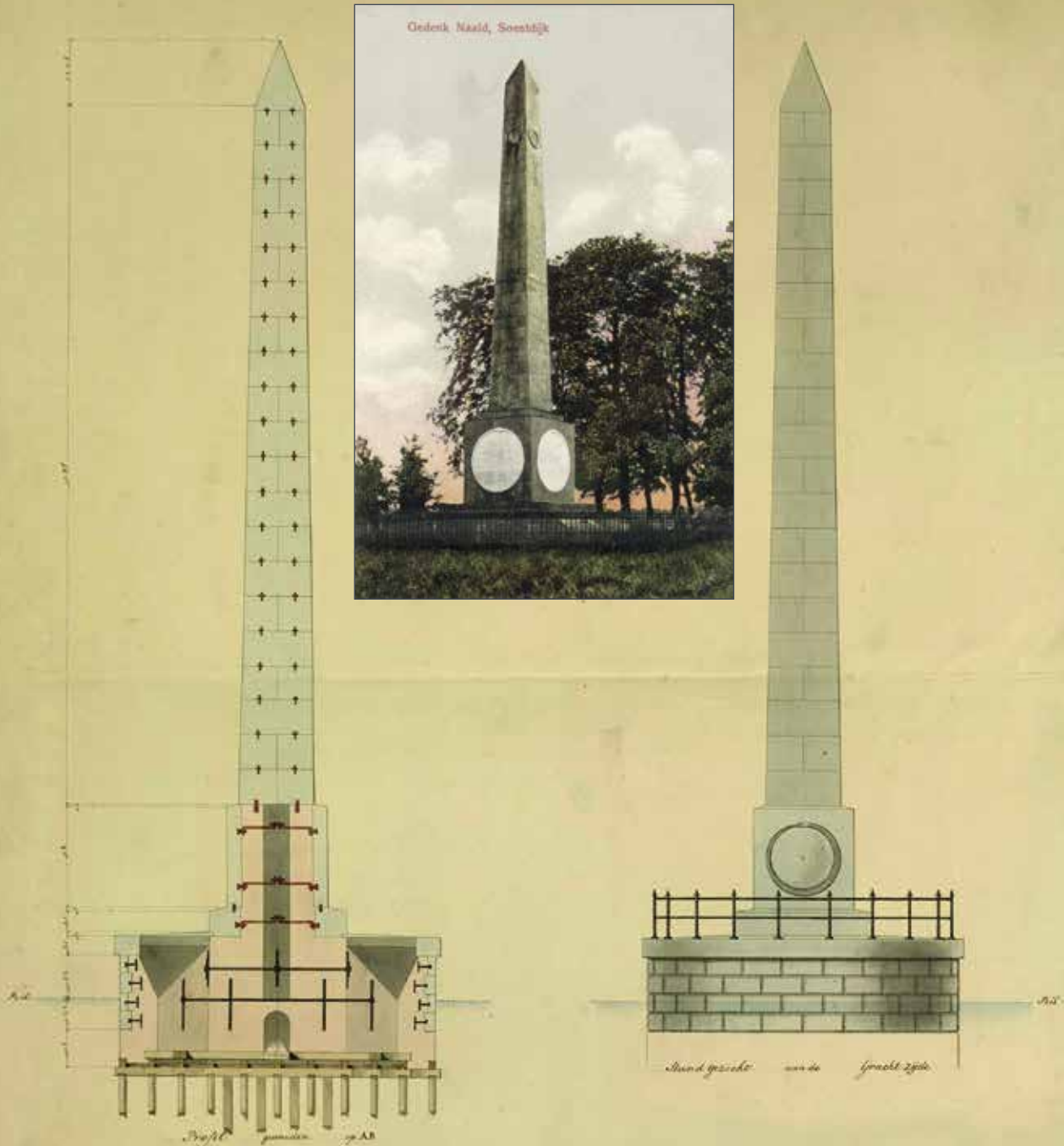
Korrie Korevaart

Toegangspoort van Rhijnhof (2004-2005), met de twee 'poortwachters'.

TOEN... IN LEIDEN

*Obelisk of Naald opgeruhten te Leyden ter gedachtenis
van de ramp van den 12ten van Leuwinmaand 1807.*

Na de ontploffing van het kruitschip (zie p. 2) bleef er een kaal terrein over. Lodewijk Napoleon schreef een prijsvraag uit voor de herinrichting ervan. Als eerste kwam er op 2 december 1807 een ontwerp voor een gedenkteken, een obelisk met ouroboros (een slang die een eeuwige cirkel vormt). Er was helaas geen geld om dit uit te voeren. Abraham van der Hart, stadsarchitect van Amsterdam, gebruikte het ontwerp in 1815-1816 alsnog voor de gedenknaald bij Paleis Soestdijk, ter herinnering aan het moedige optreden van Prins Willem Frederik (de latere Willem II) in de oorlog met Napoleon. Het ontwerp uit 1807 is hier gedeeltelijk weergegeven, met een aspect (ca. 1910) van de gedenknaald bij Soestdijk als inzet. (Met dank aan Arti Ponsen.)

Ontwerp: Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken;
aspect: Collectie Utrechts Archief.

Plaan van den aandoeg van het Naaldwerk op de Soestdijk